

Ժողով

891.99

Բ-35

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

894.99

P-35

-6 NOV 2011

ԲԱՅՅԻ

1
0

ԶԱԼԱԼԵՏՏԻՆ

(ՊԱՏԿԵՐ ՄԸ ԻՐ ԱՐՇԱԽԱՆՔԷՆ)

(Թրահայերէնի վերածուած)

48.004

34225111112

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏԵՐԱՆ

2299-2007

Զ Ա Լ Ա Լ Է Տ Տ Ի Ն

(ՊԱՏԿԵՐ ՄԸ ԻՐ ԱՐՇԱԻԱՆ ՔԷՆ)

Ա.

Մայիս ամիսը 1877 տարուան իր վախճանին կը մօտենար: Աղբակի (*) Լիանա դաշտերէն մէկուն վրայ, առտուան մառախուղին մէջէն հազիւ կ'երևէին քանի մը վրաններ՝ սեւ կապերտէ պատրաստուած, որոնք բոլորածեւ չարուած էին մէկը միւսին մօտ, թողով իրենց մէջտեղը բաւական ընդարձակ հրապարակ մը: Տեսնողը առաջին առթիւ կը կարծէր թէ՝ խաչնարած ցեղի մը վրաններ են, որ զետեղուեր էին այդ կանաչազարդ հովտին մէջ, իրենց անասուններուն համար:

(*) Աղբակ՝ Տաճկահայաստանի գաւառներէն մին է, որ սահմանակից է Պարսկաստանի Խոյ և Սալմաստ գաւառներուն:

արօտ գտնելու։ Բայց որքան արեւը կը բարձրանար, լեռներուն պատած մառախուղը ա՛լ աւելի կը նօսրանար, վրաններու տարածութիւնը ընդարձակ հովտի մէջ հետզհետէ մեծ քանակութիւն կը ներկայացնէր։ Այս կասկածելի երեւոյթը այն ժամանակ անոր բանալին ձեւ կուտար։

Եւ իրաւ, վրաններու առջեւ ցցուած կ'երեւէին եղեգնեայ երկայն նիզակներ, որոնց ծայրերը զարդարուած էին սեւ փետուրներով, իսկ հրապարակին վրա անբացատրելի խռովութեան մէջ կը շարժէին զինուած երիտասարդներ, որոնց երեսները կ'արտայայտէին կատաղի անհամբերութիւն։ Բանակէն հեռու, դալար խոտերու մէջ կ'արածէին բոլորովին պատրաստ, թամբած ձիեր, որոնց առջեւի և ետեւի ոտքերէն մէկը չլթալած էին չուաններով՝ չփախչելու համար։

Վրաններէն մէկուն առջեւ, — որ իր մեծութեամբ և փառահեղութեամբ կ'որոշուէր միւսներէն, — ցցած էր կարմիր դրօշակ մը, որուն չորս անկիւններուն վրայ կը կարդայուէին արաբական տառերով դրոշմուած չորս անուններ՝ — Ալի, Օսման, Օմար և Ապուպէքիր։ Իսլամ նախկին խալիֆաներու այս չորս պատկառելի անուններուն մէջտեղը կը նշմարուէր սպիտակ ձեռք մը, իբրեւ օրինակ աներեւոյթ աջի մը, որ իր հովանաւորութեան ներքեւ պիտի առաջնորդէր զինուած ամբոխը դէպի պատերազմին դաշտը։

Այս իսկ վրանին շուրջը հաւաքուած էր մարդոց բազմութիւն մը, որոնք անգաղար ելումուտ կ'ընէին անոր մէջ։

Այնտեղ թանձր թաղիքի վրայ նստած էր միջահասակ մարդ մը կրակոտ աչքերով և ալեխառն մօրու-

քով։ Ան ոտքէն ցլուխ հագուած էր սպիտակ գոյնով, որ արեւելքի մէջ նշան է բարեպաշտութեան և մարդու անձնագոյնութեան, որ իր կենդանութեան ժամանակ հագեր էր մահուան պատանքը։ Մերունիի հաստ գօտիին աջ կողմէն կախուած էր երկայն համրիչ մը (տէր ողորմեայ) խոշոր հատիկներով, որոնք բաժնուած էին որոշեալ թիւով իւրաքանչիւր աղօթքի կարգը և համարը պահպանելու համար։ Իսկ գօտիին ձախ կողմէն կ'երեւէին կեռ խէնջարի և զոյգ մը ատրճանակի ծայրեր, որոնց փողերը պահուած էին Հալէպի վերարկուին տակ որ անփոյթ կերպով ձգուած էր անոր ուսերուն վրայ։ Գլուխը փաթթած էր սպիտակ ապօրօշ (չալմա), որուն վրայ կ'երեւէին մետաքսեայ դեղին թելերով արարական տառեր։ Ան նստած էր ծալլապատիկ և ծունկերուն վրայ դրած էր կեռ թուր մը Դահաւազի շինուածքով։

Այս պատկառելի ծերունին իր արտաքին կերպարանքով կը ներկայացնէր անձնաւորութիւն մը, որ իր մէջ կը կրէր կրօնի ջերմեանդութիւնը, որպէս բարձր հոգեւորական, և պատերազմողի քաջագնական ոգին, որպէս հզօր զինուոր։ — Ան թէ չէյի էր և թէ դօրավար։

Ան նստած էր վրանին բարձր և պատուաւոր մասին մէջ, որպէս նախագահ և իշխան, իսկ իր աջ ու ձախ կողմերը կարգով շարուած էին քանի մը աղաներ հնազարեան զէնքերով։ Ասոնց մերձաւոր ընտանութիւնը Շէյխին հետ արդէն ցոյց կուտար, թէ հառարակ մարդիկ չեն, այլ գլխաւորներն են այն ամբոխին, որ դուրսը զետեղուած էին վրաններու մէջ, կամ հաւաք-

ուած էին հրապարակին վրայ: Աղաները լուռ էին և կը խօսէին այն ժամանակ, երբ Շէյխը խօսք կուտար:

Շէյխին մօտ քաշքուլի (*) մը մէջ դրած էին թղթերու մանր կտորուանք, որոնք միաշափ կերպով ծալլած էին եռանկիւնի ձեւով: Այս փոքրիկ ծրարները կը նմանէին այն «թալիսման»ներուն, որ ճատըները կուտան մարդոց զանազան խորհրդաւոր նպատակներով: Բայց իսկապէս կախարդական բան մը կար անոնց մէջ, այլ անոնց վրայ գրուած էին մէկ մէկ տող Ղուրանի այն այլերեսներէն, որոնց զօրութեամբ մարդ ազատ կը մնայ ամեն տեսակ չարիքէ ու փորձանքէ:

Վրանին մօտաքը բաց էր: Դուրսը գտնուած բազմութիւնէն մէկ-մէկ մարդ անդադար ներս կուգար. ան դեռ չէմքին վրայ չը հասած, կը չոքէր, երկրպագութիւն կ'ընէր, և այնպէս ծնկաչոք կը մօտենար Շէյխին, իր սուրը կը դնէր անոր ոտքերուն մօտ և ձեռքը կը համբուրէր: Յետոյ ծերունին կ'առնէր քաշքուլի մէջէն եռանկիւնի ձեւով ծալլած թղթերէն մէկը և կուտար համբուրողին: Ան առանց ոտքի վրայ բարձրանալու, նոյնպէս ծնկաչոք ետ կը դառնար և դուրս կ'ելլէր վրանէն:

Այսպէս, այցելուները անդադար մէկը միւսին ետեւէն նոյն ձէսը կատարելով, ներս կ'երթային ու դուրս կ'ելլային:

Ամէն մի քաջ, իր սուրը Շէյխին ոտքերուն մօտ ձգելով, կը նուիրէր անոր և փոխարէնը կ'ստանար

(*) Անօթ մը, որ կը կրեն տէրվիշները և կը շինուի հնդկական ընկուզի կեղեւէն, կամ տեսակ մը ծովային խեցիէ, որ սեխի ձեւ ունի:

խորհրդաւոր թղթերէն մէկը, որ անխոցելի պէտք էր պահէր զայն թշնամիին զէնքերէն: Եւ այս պատճառով վրանէն դուրս ելածին պէս, ան իսկոյն չորի մը կտորի մէջ գնելով, կը կարէր իր աջ թեւին վրայ:

Երբ թղթերու բաժանման գործը վերջացաւ, դուրսը լսելի եղաւ թմբուկի ձայն մը, և զինուած բազմութիւնը ամէն կողմէն շտապով սկսաւ մօտենալ սրբազան զօրավարին վրանին: Իսկ երբ բոլորը հաւաքուած էին, այն ժամանակ դուրս ելաւ Շէյխը: Ամբողջ բազմութիւնը աջ ձեռքով երեսը ծածկեց և լուռ օրհնութիւն կարդաց (սալաւաթ): Այս գործողութիւնը մահմետականներու մէջ այն նշանակութիւնը ունի, ինչ որ քրիստոնեաներու մէջ ունի երես խաչակնքելը:

Որովհետեւ ուրիշ բան չկար, ձիերու թամբերը իրարու վրայ դիզելով, վրանին առջեւ կազմուեցաւ ամպիոն մը: Շէյխը բարձրացաւ անոր վրայ: Ան իր ձեռքը չունէր գաւազան, որ սովորաբար կը կրէր քարոզի ժամանակ, այլ անոր փոխարէն բռնած էր կարմիր զրօշակը, որուն վերեւ կը փողփողէր սպիտակ աջը չորս խալիֆաներու անուններով:—Այս դիրքը կը յիշեցնէր այն հրաշալի երեւոյթը, երբ Արաբիոյ մարգարէն անապատին մէջ առաջին անգամ բարձրացաւ ուղտերու թամբերէն կազմուած ամպիոնին վրայ և խօսեցաւ իր ոգելից ճառը:

Շէյխին քարոզը սկսաւ օրհնութիւններով, որոնց մէջ խիստ ցերեպեանդ արտասանութիւններով կը փառաբանէին Ալլահի, Մուհամմէտի և անոր գլխաւոր յաջորդներուն, Օմարի, Օսմանի և Ապուպէքիրի անունները: Յետոյ սկսաւ քաջալերական ճառ մը հետեւեալ խօսքերով.

«Ո՛վ Իսլամի որդիք, մեծ մարգարէն—փառք իր զօրութեանը—կը կոչէ ձեզի սուրբ գործի մը համար, կը կոչէ ձեզի պատերազմի իր կրօնի թշնամիներուն դէմ, որոնք սկսեալ են թափել Աստուծոյ ծառաներուն արիւնը: (Եւ թո՛ղ նզովեա՛լ ըլլան անոնք):

Վհատութիւնը և կասկածը թո՛ղ հեռու ըլլան ձեզմէ, որովհետեւ երկիւղը Աստուծոյ զինուորներուն համար չէ: Տէրը ինքը կուտայ ձեր բազուկներուն զօրութիւն, և թշնամիին պարանոցները ձեր սուրերուն առջեւ կը կտրտուին, ինչպէս չորցած հասկը հնձողի ման գաղին առջեւ: Դուք ձեր ձեռքով կը բռնէք անոնց գնդակները և դէպի իրենց ետ կը դարձնէք: Ձեր անձերը պաշտպանուած կ'ըլլան երկաթեայ պարիսպներով, որոնք ձեր աչքերը չեն տեսներ: Ձեզ աջակից կ'ըլլան կոտորող հրեշտակներու անեգեւոյթ գունդերը, որոնք մարգարէն ձեզի օգնութեան կ'ուղարկէ: Մեծ է Իսլամին Աստուածը և բացի անկէ ուրիշ չկայ:

Բոլոր կեավուրները պիղծ են Աստուծոյ առջեւ: Անոնց գոյքը, կեանքը, ընտանիքը, և ամէն ինչ, որ կը պատկանի անհաւատներուն, Աստուած կը մատնէ ձեր ձեռքը: Յափշտակեցէ՛ք, կողոպտեցէ՛ք, այրեցէ՛ք և կոտորեցէ՛ք, որչափով որ կը գոհանայ ձեր սիրտը: Աւարը և իր կրօնի թշնամիներուն արիւնը Աստուած հալալ(*) կ'ընէ սուրբ պատերազմի զինուորներուն:

Ձեզմէ կ'իյնան անոնք միայն, որոնց սրտերը կը մոլորեցնէ սատանան և որոնց հոգիները կը սառնին:

(*) . Հ ա լ ա լ կը համարուին այն բաները, որոնք օրէնքով սուրբ են և չեն արգիւտուած:

Երկչոտները առեւի են Տիրոջ առջեւ: Եւ առեւի արեւի կ'ըլլան անոնք, որ կը փախչին կռուի դաշտէն: Ձեր թիկունքը չպիտի տեսնէ թշնամին: Այն, որ Աստուծոյ համար կը պատերազմի, սուրը ձեռքը պիտի մեռնի:

Երբ որ ձեզմէ մէկը թողու պատերազմի դաշտը, այն ժամանակ Աստուած կը զայրացնէ կնոջ սիրտը, որ կանգնած վրանի մուտքին առջեւ, կ'ընդունի իր ամուսինը այս խօսքերով. «Գնա՛, հեռացիր, դուն իմ այրը չես: Ինչո՞ւ չեն տեսնուիր քու վէրքերը, ինչո՞ւ դուն մինակ դարձար, ո՛ւր են քու ընկերները.— հեռացիր, ան իմ այրս չկրնար ըլլալ, որ անպատուեյ իր զէնքերը:» Չկայ առեւի դառն բան մը, քան կնոջ մը յանդիմանութիւնը. բայց Աստուծոյ զգուանքը սարսափելի է:

Սուրբ կրօնի թշնամիներուն արիւնին հոսումը հաճելի է տիրոջ առջեւ: Անհաւատներու աւերակներուն ծուխը կ'ընդունի, ինչպէս ողջակէզ, ուրիշ մուխը ուղիղ կը բարձրանայ դէպի Յաւիտենականին աթոռը: Կոտորեցէ՛ք, որքան կը զօրեն ձեր բազուկները, այրեցէ՛ք, որքան կարող էք դուք: Եւ ձեր կոտորածներուն արիւնին իւրաքանչիւրին կաթիլին չափով դուք կը ստանաք մէկ մէկ հուրի (*) Աստուծոյ ճէննէթին մէջ:

Մեծ է ուղղափառներու Աստուածը և բացի անկէ չկայ ուրիշ մը:

Եթէ ձեր առած գերիներէն՝ ձեր սրտերուն հաճելի

(*) Հուրի կը նշանակէ յաւերժական կոյսեր, որ կը ստանան Իսլամը արդարները Աստուծոյ դրախտին մէջ, որպէս վարձատրութիւն. այս հրաշագեղ կոյսերէն առեւի մեծ բաժին ունին նահատակները:

կ'ըլլայ ընտրել կնիկներ կամ աղջիկներ հարձ ընելու մտքով, — եթէ դուք ծառայեցնելու համար կ'ընտրէք պատանի ստրուկներ ձեռք ինկած կեպուղներէն, — Աստուած չ'արգիլեր ձեզի, միայն այն ժամանակ, երբ անոնք կ'ընդունին Իսլամութիւնը: Իսկ եթէ մնային իրենց մոլորութեան մէջ, ձեզի թոյլ կը տրուի սպաննել: Ուղղափառի մը զուգաւորութիւնը անհաւատի մը հետ կ'արգիլէ Աստուած: Իսկ ծերերը, եթէ անոնք կ'ըն ըլլան թէ այր, խնայել չկայ: Անհաւատութիւնը ամբողջած է անոնց ցամաք ստորներու նման:

Արդար եղէ՛ք տւարի բաժանման մէջ և ձեզմէ ամէն մէկը թող չզրկէ իր ընկերը: Մի՛ մոռնաք Աստուծոյ բաժին հանելէ ձեր կողոպուտէն, որովհետեւ Անոր հրեշտակները նոյնպէս պիտի պատերազմին ձեզի հետ: Խնամք տարէք, եթէ մէկը ձեզմէ հիւանդ ըլլայ կամ վիրաւոր, որովհետեւ դուք ամէնքդ եղբայրներ էք այդ սրբազան դրօշին տակ:

Դեռ եւս երկար կը խօսէր Շէյխը, կանգնած իր ամպիոնին վրայ, որպէս Իսլամի մարմնացած ոգին, որպէս հալածասիրութեան և մոլեռանդութեան կենդանի օրինակ մը: Չայնը ազդու էր և սուր, իսկ բարձր զուրկ չէր ոգեւորող պերճախօսութենէ: Դուրանի աշակերտը, — որուն մէջ այնքան բանաստեղծական յափշտակութեամբ կ'երգուի սրբազան պատերազմը (ճիհատ) իր բոլոր արիւնային գոյներով, — Դուրանի աշակերտը միայն կարող էր այսպէս ոգեւորել վայրենի բազմութիւն մը մարդիկ մորթելու համար:

Շէյխին ճառը համառօտ եզրակացութիւնն էր այն աստուածելէն զրքին բովանդակութեան, որուն կը հետեւէր ամբողջ մահմետական աշխարհը:

Երբ վերջացուց ան, կրկին դարձաւ դէպ ի բազմութիւնը այս խօսքերով.

«Աստուած ձեզմէ ուխտ կը պահանջէ, և թո՛ղ ձեզմէ ամէն մէկը կատարէ իր երդումը:

Նոյն միջոցին ամբողջ բազմութիւնը վեր առաւ զհանէն մէկ քանի քար և ձգեց հրապարակին վրայ, ուր բարձրացաւ անաղին բլուր մը, որպէս արձան սոսկալի ուխտագրութեան: Եւ այս գործողութեան ժամանակ օդը թնդաց հաղարաւոր ձայներէ, որոնց խառնակութեան մէջէն պարզ կ'որոշուէր այս խօսքը. «Եւ թող մեր թալախը (*) այս քարին նման ձգուած ըլլայ, եթէ հաւատարիմ չմնանք սուրբ գործին»:

Երբ բոլոր արարողութիւնները վերջացան, Շէյխը կրկին կարգաց օրհնութեան մաղթանքը և իշաւ իր բեմէն: Ան կրկին մտաւ իր վրանը:

Նոյն միջոցին կրկին լսելի եղաւ թմբուկին ձայնը: Ամէն մարդ վազեց իր ձին նստելու, վրանները հաւաքուեցան, և քանի մը ժամ յետոյ ամբողջ բանակը պատրաստ էր ճանապարհ կ'ըլլաւ: Ան շարժուեցաւ, երբ Շէյխը իր ձին նստած, կարմիր դրօշակը ձեռքը առաջ ինկաւ:

(*) Թալախ կը նշանակէ բախտ կամ ամուսնական կապ: ան քանդուած կը համարուի, երբ Քիւրտը անոր անունով երգուելէ յետոյ ուխտագանց ըլլայ: «Թող իմ կ'ընր հարամ (արգիլուած) ըլլայ կ'ըսէ Քիւրտը, եթէ չկատարեմ խոստումս»: Ամուսնական կապը նոյնքան յարգելի է Քիւրտին համար, որքան քաջին համար, որ աւելի ասպետական զգացումներ:

Այն ժամանակ անոր դէմքը ծածկուած էր սպիտակ երեսիլով մը, որ անհաւատներու աչքերը չտեսնէին անոր ոտքը երեսը: Աւելի քան տասը հազար Քիւրտեր կը հետեւէին այդ սարսափելի ծերունիին: Գունդերու ետեւէն կը տանէին շարք մը ուղտեր, որոնք բարձած էին փոքրիկ թնդանօթներ:

Այսպէս սկսաւ Շէյխ ձէլալէտտինի արշաւանքը դէպ ի Տաճկական Հայաստանը:

Բ.

Անցաւ ութուկ շաբաթ մը:

Երիտասարդ մը վանէն դէպ ի Աղբակ բերող ճամբէն կուգար: Դուրս ելլալով Խօշաբի ձորէն. ան արդէն հասեր էր Չուխայ-Գադիկ կոչուած լեռնային անցքը: Երիտասարդը մինակ էր: Ան կը քալէր ոտքով, և այնքան արագընթաց, որ կարծես, բան մը կ'շտապեցնէր զայն:

Երիտասարդ մըն էր, որուն տարիքը դեռ նոր կը մօտենար երեսունի: Դէմքը գորշ դեղնագոյն էր, լերկ և բոլորովին անմազ այտերը ցամաք էին, իսկ ծնօտը զգալի կերպով դուրս ցցուած էր: Բարակ և նոյնպէս գորշագոյն չրթունքի մէջէն շատ անգամ կ'երևէին ձիւնի պէս սպիտակ ատամները. այսպիսի ատամներ կ'ունենան միայն սեւամորթները: Գլուխը պատած էր սեւ գանգուր մազերով, որ կը թափէին արեւէն այրուած մերկ պարանոցին վրայ: Ծակատին վրայ կ'երև-

ւէր խոր սպի մը, որ անոր վայրենի դէմքին կուտար անուորութիւն: Բայց չնայելով իր այլանդակութեանը, այդ այրական դէմքը ունէր իր յատուկ գեղեցկութիւնը, որ կ'արտայայտէր կտրիճութիւն, համարձակութիւն և կատաղի անգթութիւն:

Երիտասարդը բարձրահասակ էր, ցամաք և նիհար, բայց զարգացած ոսկորներով և ամուր դնդերային կազմուածքով: Ան հագուած էր Քիւրտի ձեւով և կատարելապէս զինուած էր: Ասիական հրացանը, կեռ թուրը, զոյգ մը ատրճանակներ, թիկունքին վրայ ձգած անագին երկաթեայ վահանը և երկայն նիզակը կը կազմէին, կարծես, անոր մարմնին անդամները:

Ան կ'երթար, և երբեմն կանգ առնելով, մտահոգութեամբ կը նայէր իր շուրջը: Լեռներու կանաչազարդ պատկերները չէին, որ կը գրաւէին զայն. ան գեղասէր ճաշակ և բնութեան հրապուրանքը զգալու ընդունակութիւն չունէր: Բայց ան կը զարմանար, տեսնելով, որ իր ծանօթ լեռները բոլորովին դատարկ էին: Տասն օր հողիւ կ'ըլլար, որ մէկ անգամ եւս անցեր էր նոյն ճանապարհով, այն ժամանակ այսպէս չէր, այն ժամանակ բոլորովին ուրիշ տպաւորութիւն գործեր էին այն գեղեցիկ լեռները:— Խոտաւէտ արօտներու մէջ կ'արածէին ոչխարներու հօտեր, ձորերու մէջ կազմուած էին խաչնարած Հայերու վրաններ, և հովիւներու սրինգը հեռուէն կը հնչէր թռչուններու առաւօտեան ձայներուն հետ: Այն ժամանակ հովիտներու լեռնադաշտերու վրայ հողագործ Հայը, իր սովորական երգը երգելով, կը վարէր և կամ կը հնձէր: Մէկ խօսքով, մարդը բնութեան հետ միանալով, անընդհատ և քաղցր աշխատութեան մէջ էին: Իսկ ա՛յժմ:— Այժմ

ամէն գործ դադրեր էր. ոչ մէկ չուէ՛լ չէր երեւեր նոյն իսկ ճանապարհը, որով կ'երթար ան, թափուր մնացեր էր յաճախ անց ու դարձ ընող կարաւաններէն: Ի՞նչ էր պատճառը: Կարծես, չար և ոչնչացնող ձեռք մը անցեր էր այն ընդարձակ տարածութեան վրայէն, իր ետեւէն թողելով աւերակ և ամայութիւն...

Երիտասարդը զգաց սարսուռի նման բան մը, և անոր արեւէն այրուած գորշ դէմքը գունաթափուելով, ստացաւ մութ դեղնապղնձի գոյն: Երկիւղը չէր, որ այնպէս վրդովեց դայն, երկիւղ ըսած բանը ծանօթ չէր անոր երկաթի սրտին: Բայց անոր մէջ վառուեցաւ կիրք մը, որ աւելի նման էր կատաղի բարկութեան:

Ճանապարհը այժմ ուրի մոլոր պտոյտներով կը բարձրանար սառի զառիվերը. գագաթէն երեւացին նիզակի սուր սուր ծայրեր. և քիչ մը վար իջնելով, տեսաւ, որ իր առջեւէն կ'երթային խուժմը մը ձիաւորներ: Կ'երեւի, ձիաւորները նոյնպէս տեսան դայն, որովհետեւ կանգ առին, մինչեւ որ կը հասնէր առանձին գացող ճանապարհորդին: Բայց դեռ մէջտեղը բաւական տարածութիւն կար:

Երիտասարդին ուշադրողթիւնը գրաւեց բան մը. ան նկատեց, որ ձիաւորները Բրդեր էին, անոնք կը երգէին և ուրախ էին, իբրեւ կռուողներ, որ կը վերադառնան յողթանակով: Անոր աչքերը այնքան սովորած էին այս բարբառոս ժողովուրդին ցոյցերուն, որ ամենաչնչին երեւոյթէն կարող էր շատ բաներ գուշակել: Այս պատճառով արիւնը զարկաւ անոր գլխուն, երբ տեսաւ, որ անոնց նիզակներու ծայրերէն դրօշակներու նման կը ծածանին շորի կտորներ: Հմուտ աչքը առաջին անգամէն կարող էր նկատել, թէ ատոնք կնոջ

հագուստներ էին, և այն ստորին հագուստը, որ համեստութիւնը միշտ հեռու կը պահէ տղամարդու աչքերէն...

Ատիկա բարբարոսութեան ամենախայտառակ մէկ ցոյցն է, որ պարկեշտ կանանց ողջ առօրէութիւնը բռնաբարելէ յետոյ, թերահաս կոյսերու անմեղութիւնը խախտելէ յետոյ, չարագործը, որպէս պարծանք իր անբարոյականութեան, որպէս յողթանակի նշան, — անոնց ամօթի ծածկոյթը կը ցցէ իր նիզակին գլուխը, ցոյց տալու համար, թէ ինքը, իողճի և աղնուութեան դէմ գործ մըն է կատարեր...

Երիտասարդը իր վրդովումը զսպելով, մօտեցաւ խուժքին, և պահպանելով իր ծպտեալ դերը, տուաւ սովորական ողջոյնը քրդերէն լեզուով.

— Բարի՛ ճանապարհ:

— Բարի՛ ճանապարհ և քեզի, պատասխանեցին անոր, հարցնելով.

— Ո՞րտեղէն այսպէս:

Երիտասարդը իր նիզակը նեցուկ տալով մարմնին կանգնեցաւ, պատասխանելով.

— Վանէն:

— Ի՞նչ կայ. ո՞ւր կ'երթաք:

— Բաշ-Կալա (*) կ'երթամ: Փաշայէն նամակ կը տանիմ միւստիլին:

— Բրդերը խորհրդաւոր կերպով նայեցան իրարու երեսին:

— Դուք ո՞ւր կ'երթաք, հարցուց երիտասարդը:

— Կեալուրներու դէմ, ըսաւ անոնցմէ մէկը. — Շէյխը կանչեր է: Կ'երթանք կռուելու:

(*) Աղբակ գաւառի բերդաքաղաքն է:

— Ինչպէս կ'երեւի, դուք ձեր առաջին քաջութիւնը փորձեր էք այդ ողորմելի չորի կտորներուն վրայ... ըսաւ երիտասարդը հեզնական ծիծաղով:

— Այդ փոքրիկ որս մըն էր, որ պատահեցաւ մեզի ճանապարհին վրայ. մեր եղբայրները այրեր էին հայոց դիւղ մը, բայց կանայքը փախեր էին մերձակայ լեռան վրայ...

— Անոռցմէ պրծան, ձեր ձեռքը ինկա՛ւ... կտրեց երիտասարդը Քրդին խօսքը:

Քրդերէն մէկը կասկածոտ կերպով հարցուց.

— Դուն ո՞րտեղացի ես:

— Սիրան լեռներէն, Հէյդարանլը ցեղէն եմ, ըսաւ երիտասարդը նոյն ցեղին յատուկ բարբառով:

— Հէյդարանլիները չե՞ն երթար:

— Անոնք պիտի երթան իրենց Շէյխին առաջնորդութեամբ. Հէյդարանլին չի խառնուիր Շիկակներու, Ռաւանդներու և Բիլբասաններու հետ (*), որոնց պիտի տանի Շէյխ ձէլալէտտինը:

Հպարտ Հէյտարանլին խօսքերը թէեւ բաւական վիրաւորական էին իր խօսակիցներուն, որոնք Ռաւանդներու ցեղին կը պատկանէին, բայց նայելով անոր որպէս պաշտօնական մարդու վրայ, որ փաշայէն նամակ կը տանէր Պաշ-Դալէյի միւտիրին, ոչինչ չպատասխանեցին:

Երիտասարդը խօսքը փոխելով, և որպէս թէ ինքն իրեն խօսելով, ըսաւ.

— Այդ ի՞նչ վատ երկիր է, ինծի առաջին ան-

(*) Քրդերու ամենաբարբարոս ցեղերու անուններ են, որ կը բնակին Պարսկաստանի սահմաններուն վրայ:

գամն է որ կը պատահի այստեղ գալը. միթէ այս սարերուն մէջ հովիւներ և գիւղեր չկան. սովէն մարեցայ. ոչինչ չես գտներ ուտելու:

— Կային, պատասխանեցին անոր, — այս կողմերը Զլայներ (Հայեր) կը բնակէին, բայց օր մը առաջ անցեր են այստեղէն Հարքիները (*) և ոչինչ չեն թողեր:

Երիտասարդին միջոցով աւելի մոայլուեցաւ, և աշխատելով սառնասրտ ձեռնալ, հարցուց.

— Ուրեմն դուք դատարկաձեռն մնացիք:

— Աստուած ողորմած է, ըսին անոր, — մինչև Պալաղիտ հասնիլը որսեր չատ կը պատահին...

— Թո՛ղ Աստուած յաջողէ... պատասխանեց երիտասարդը և կ'ուզէր շարունակել իր ճանապարհը:

Քրդերէն մէկը հանեց իր ձիուն թամբին կապած խուրճիկէն կտոր մը հաց և պանիր, տուաւ անոր, բսելով.

— Կե՛ր, դուն ըսիր, որ անօթի ես, մինչևեւ Պաշ-Գալէյէ դեռ չատ պիտի երթաս:

Երիտասարդը չնորհակալութիւն յայտնեց: Աւազակներու խումբը հեռացաւ:

Այժմ ան հասկցաւ այն ամայութեան պատճառը, որ քանի մը րոպէ առաջ կը վրդովնցներ զայն. այժմ ան գիտէր, թէ ի՞նչ պատահեր էր իր անցած երկիրնե-րուն մէջ:

Քիւրտէն ստացած կերակուրը մէկ կողմձգեց և շարունակեց քալել: Իրաւ, անօթի էր. ամբողջ օրը ոչինչ էր կերեր, բայց անօթութիւն չէր զգար: Վայրկեաններ կան, որ մարդ կը կշտանայ իր սիրտը մաշելով ու սպառելով. — երիտասարդը այդ դրութեան մէջ էր:

(*) Քրդերու վայրենի ցեղ մըն է, որ կը բնակի Տիգրիսի վերին ճիւղերուն մօտ և կը տարածուի մինչև Մուսուլ:

Արեւը մարը մտնելու մօտ էր, երբ մեր յոգնած ճանապարհորդը հասաւ տեղ մը, ուր ճանապարհը կը ճիւղաւորուի. աջ ճիւղը կը տանէր դէպի Բաշ-Կալա, իսկ ձախը դէպի Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը: Ան ընտրեց վերջինը:

Արեւին վերջալոյսը ոչ մէկ ժամանակ այնպէս գեղեցիկ չէր զարդարեր ամպերը, ինչպէս այն երեկոյ. և լեռնային օդը իր փափուկ թարմութեամբ ոչ մէկ ժամանակ այնքան կաղզուերիչ չէր եղեր, ինչպէս այն գիշեր: Բայց երիտասարդը ոչինչ չէր զգար, որովհետեւ իր սրտին և արտօնքին աշխարհին մէջ ամենեւին առնչութիւն չկար: Ան կը շարունակէր քալել, ինքն իր մէջ կեդրոնացած. և աներեւոյթ զօրութիւն մը կը մղէր զայն առաջ...

Մութը սկսեր էր փոքր առ փոքր թանձրանալ և գիշերային աստղերը կը վառէին հիանալի զուարթութեամբ: Օդը անշարժ և խաղաղ էր: Այդ այն ժամն էր, երբ լեռներու վրայ սովորաբար լսելի կ'ըլլային արօտէն դարձող ոչխարներու բառաչումը, որոնց խուլ արձագանգը կը զարթեցնէ այնքան գեղեցիկ յիշողութիւններ հովուական կեանքէն: Իսկ այն գիշեր ոչինչ չէր լսուեր. ամէն տեղ կը տիրէր մեռելային անդորրութիւն:

Բաւական ճանապարհ անցեր էր, երբ սկսաւ նշմարել տեղ առ տեղ հրեղէն կէտեր. անոնք կ'երեւէին խա-

ւարին մէջ շատ հեռուէն, երբեմն կ'ընդարձակուէին, երբեմն կը փոքրանային և երբեմն դէպի վեր կը բարձրացնէին վիշապներու նման գալարուող բոցեղէն սիւններ. յանկարծ բոլորովին կը մարէին, և աւելի դժուար թիւն ստանալով, հրային հոսանքը կը տարածուէր դէպի ամէն կողմ:

Ան կանգնեցաւ և քանի մը բոպէ անշարժ կը նայէր այս սարսափելի տեսարանին: Ի՞նչ պատահեր էր: Ան կը մտածէր, թէ կ'այրին խոտի դէզեր, Բայց անոր այնքան ծանօթ էին իր չըջակայքը, որ ինքն եւս կը կասկածէր իր կարծիքին մէջ. ան գիտէր, որ խոտը այդպէս վաղ չ'նծուիր այս կողմերը: Ան գիտէր, որ այն ձորերու մէջ ուր այնպէս կատաղի կերպով կը ճարակէր հրդեհը, կային միայն շատ թուով Հայու փոքրիկ և մեծ գիւղեր...

Երիտասարդը չմօտեցաւ ոչ մէկուն. ան կը գլուխուէր այնպիսի դրութեան մը մէջ, որ երազի պէս բոլոր սարսափելի տեսարանները կուգան ու կ'անցնին անոր աչքերու առջեւէն:

Ան դուրս ելաւ մեծ ճանապարհէն և բարձրացաւ բլուրի մը վրայ, որ պատած էր փոքրիկ թուփերով ու մացառնենով: Կէս գիշեր էր: Ան առաջին անգամէն նայեցաւ դէպի աստղազարդ երկինքը և տեսաւ, որ «Տրդատի խաչը» (1) ուղիղ կանգնած էր գետի թին վրայ: Ան նստաւ քարի մը վրայ, որ քիչ մը հանգստանայ: Մէկ կողմէ անօթութիւնը, միւս կողմէ յոգնածութիւնը, բոլորովին սպառեր էին անոր ուժերը: Բլուրին բարձրութենէն հրեղէն կոյտերը այժմ աւելի պարզ կ'երե-

(*) Համաստեղութեան մը անունն է:

ւէրն լեռնային տարածութեան վրայ: Ան դեռ կը նայէր առաջին սառնասրտութեամբ:

Անոր ականջին հասան քանի մը որոշ ձայներ. կ'երեւէր, բլուրի ստորոտէն կ'անցնէին մարդիկ:

— Ո՛ւր երթանք... Տէ՛ր Աստուած...

— Երթանք... տեղ մը հասնինք...

— Ծուռկերս կը դողան... երեխաս մարելու վրայ է...

— Տուր ինծի երեխան:

— Աղջիկ, ինչո՞ւ ետ մնացիր:

— Մայրիկ, քարերը կը ծակեն ոտքերս:

Ձայները լռեցին:

Բոպէական լռութենէն յետոյ ընդհատուած խօսակցութիւնը կրկին շարունակուեցաւ.

— Դեռ կ'այրի... ա՛խ, ինչպէս կ'այրի...

— Կնի՛կ, երախաներուդ հոգ տար... լաւ է, որ ազատեցանք...

— Դիւիդ արիւնը դարձեալ սկսաւ վաղել... դուն կ'երերտկաս ա՛յ մարդ...

— Վնաս չունի... կապը քակուեցաւ...

— Բե՛ր, կապեմ:

— Երթանք... փախչինք... ժամանակ չէ...

Ձայները կրկին լռեցին:

Մերձաւոր հրդեհը այնպէս սաստիկ բոցավառուեցաւ, որ փայլակի արագութեամբ լուսաւորեց բլուրին ստորոտը: Լոյսը երեւան հանեց ցաւալի տեսարան մը: Խօսողը գիւղացի էր իր կնոջ հետ. ան կը տանէր իր գրկով փոքրիկ երեխայ մը. արիւնը անոր ճակատէն կը թափէր իր երեսին վրայ, և այնտեղէն կը կաթկըթէր երեխային գլխուն: Անոր կողքին կ'երթար կինը,

և ձեռքէն բռնած կը տանէր փոքրիկ աղջիկ մը: Ամուսինները երկուքն ալ ուժաթափուած, հազիւ կը կարողանային ընթանալ:

Խաւարը կրկին տիրեց չրջակայքը: Ձայները կրկին լսելի եղան:

— Ա՛խ, ինչպէս կը կոտորէին...

— Ա՛խ, ինչպէս այրեցին...

— Ոչինչ չթողուցին...

— Հիմա ո՛ւր երթանք... Աստուած...

— Մայրիկ, ես հաց կ'ուզեմ...

— Մի՛ լար, հիմայ...

— Մայրի՛կ...

Ձայները լռեցին:

Շատ անգամ, շատ մարդկանց վրայ, թշուառ եւրեւոյթ մը, որ պէտք է յարուցանէր տխուր զգացումներ, — ընդհակառակը զգուանք կը պատճառէ, և խիստ դառն ատելութիւն մը կ'արթնցնէ: Նոյն տպաւորութիւնը ունեցաւ մեր ճանապարհորդին վրայ իր տեսածը: — Մէկ կողմը հրդեհը կը լսուէր խաղաղասէր չինական խրճիթները, մարդիկ կենդանի կը թաղուէին իւրենց հրային գերեզմանին մէջ և կրակէն ազատուածը իր բնակարանին մօտ կ'իյնար բարբարոսին սուրէն, — միւս կողմէն, ան կը լսէր արիւնաթաթախ հօր և կիսաշունչ մօր ցաւալի խօսակցութիւնը, կը լսէր զաւկին լացը և մրմունջը, կը տեսնէր անբախտացած ընտանիքին յուսահատական փախուստը, և ինք դիւաւան սառնասրտութեամբ մը բլուրին բարձրութենէն կը նայէր, և կարծես անոր դժոխային չրթուքէն դուրս կը թռչէին այս ճակատագրական խօսքերը. «դուք արժանի էք ձեր վիճակին, որ դուք պատրաս-

տեր էք ձեզի համար... ան մեղաւոր չէ, որ կ'այրէ և կը մորթէ...

Ատիկա ատելութեան ամենասարսափելի ճայնն է, որ կը բղխի սիրելէ, ատիկա եղբօր ատելութիւնն է, որ կը ծագի եղբայրը ուղղելու զգացումէն, թէ ինչո՞ւ, ան պատրաստ չէ կեանքի և գոյութեան համար մրցելու:

Այս տեսակ ատելութենէն ստալ կուգայ այն ազնիւ բարկութիւնը, որով մարդ ծայրայեղութեան կը հասնի, և ան խիստ պատգամախօսի մը նման կ'որոշէ ժողովուրդի մը վիճակին սահմանը, երկու հակառակ կէտերու վրայ դնելով զայն, — կա՛մ «մահ» և կա՛մ «կեանք»: «Ով չէ հասկցեր, կամ չուզեր հասկնալ ապրելու պայմանները, կ'ըսէ ան, կեանքը ապրելու իրաւունք չունի: Այս պայմանները այնքան կը փոխուին, որքան կը փոխուին անոնց պահանջները. — երբ պէտք է խելք բանեցնել, խելքին դօր տալու է, իսկ երբ սուր պէտք է, մարդ պէտք է պատրաստ ունենայ զայն իր ձեռքին մէջ: Մարդկային կեանքը կը ներկայացնէ սարսափելի կռուի հանդիսարան մը, ով որ դիմադրութեան չնորձ չունի, ան պիտի իյնայ, անհետանայ, ոչնչանայ»...

Բայց մեր ճանապարհորդին վրդովումը առաջ չէր գար այս տեսակ խորին քննութիւններէ. ան կեանքի փիլիսոփայութեան հետ ծանօթ չէր: Կը բացատրէր մարդկային կեանքը, հիմնուելով բնութեան ամենապարզ երեւոյթներուն վրայ: Ան կը մտածէր, երբ գաւին վիճակուեր է գայլին հետ միասին կենցաղավարել, ինքն ալ պէտք է աշխատի գայլի առամներ ունենալ, եթէ չցանկար կատաղի գաղանին կերակուր դառնալու:

Հանգամանքները ձգեր էին զայն այնպիսի վիճակի մը մէջ, որ ինքը ակամայ դարձեր էր գայլ, գայլի բուրնի անգթութեամբ: Մահկական հասակին մէջ ընտանիքը հալածեց զայն. ան արտաքսուեցաւ հայրենական տնակէն, որպէս անառակ որդի: Իր համադգի հասարակութեան մէջ նոյնպէս ընդունելութիւն չգտաւ ան. ամէն մարդ սկսաւ խորշիլ անկէ, որպէս ժանտախտէ. այնուհետեւ կը մնար անձնատուր ըլլալ ղէպքերու բերմունքին, և ան դարձաւ արկածախնդիր թափառական մը, իսկ վերջը՝ — անգութ «աւաղակ» մը, որ ուխտեր էր պատժել մարդկանց, որովհետեւ մարդիկ պատժեցին զայն:

Որովէս աւաղակ ան դարձեալ մնաց միշտ ազնիւ: Չկորսնցուց իր առիւծի վեհանձնութիւնը, որ չի սիրեր յարձակիլ տկար կամ վատուժ կենդանիներու վրայ, որ իր որսին մեծ մասը կը թողու մանր գաղաններուն ուտելու համար...

Ամբողջ տարիմը հայրենիքէն հեռացած այդ թշուառը կրկին վերադարձաւ այնտեղ, երբ լսեց անոր վտանգը: Ան չեկաւ հայրենիքը փրկելու համար, որովհետեւ զիտէր, որ իր նման շատերը զայն չէին կրնար փրկել, երբ ինքը իրեն փրկելու ընդունակութիւն չունէր: Ան եկաւ փրկելու գեղեցիկ արարած մը, միակ սիրելին, և որ միայնակ էր ամբողջ աշխարհին մէջ, որ կը սիրէր այն մարդը, զոր բոլորը կ'ատէին: — Ատիկա էր անոր մխիթարութիւնը: Բոլոր աշխարհին մէջ հանգստութիւն, դադար և իր գլուխը դնելու անկիւն մը չունեցող անբախտը՝ ունէր կոնջ մը ջերմ սիրտ, ուր կ'ապրէր ան, կը չնչէր և այնտեղ կը մոռնար իր կեանքին գառնութիւնները, թէեւ տասը տարիէն աւելի էր, որ չէր տեսնիր զայն:

Ան՝ ինչ էր պատճառը, որ նա այնքան անզգայ-
դարձեր էր դէպի իր շրջակայքը կատարուող գործո-
ղութիւնները, եւ կարծես չար դեւէ մը հալածուելով,
ակամայ կը մղուէր դէպի առաջ, ոչ մէկ տեղ հան-
գիստ չառնելով: Բայց բնութիւնը կը պահանջէր իրը-
քանի օր էր, որ ան ամենեւին քնացած չէր, քանի մը
օր շարունակ ան ճանապարհին վրայ կը գտնուէր. ա-
նոր ուժերը սպառեր էին եւ ան սկսեր էր թուլնալ:
Եւ երբ բարձրացաւ բլուրին վրայ, նստաւ այնտեղ, որ
փոքր ինչ հանգստանայ, յանկարծ ակամայ անոր զը-
լուխը ծանրացաւ, աչքերը փակուեցան եւ ինկաւ փա-
փուկ խոտերուն վրայ:— Ատիկա քուն չէր, այլ տե-
սակ մը թմբութիւն, որ կը տիրէր մարդուն վրայ եւ
նոյնիսկ արթնութեան ժամանակ, երբ ան սաստիկ
տանջուած կըլլայ, թէ՛ բարոյապէս եւ թէ՛ ֆիզիքապէս:

Դ.

Արուսեակը դեռ նոր բարձրացեր էր հորիզոնին
վրայ, դեռ նոր արշալոյսին եզերագիծը սկսեր էր
կարմրիլ, երբ արթնցաւ: Երիտասարդը ամբողջ մարմ-
նով դողաց, երբ նկատեց, որ կորսնցուցեր է գիշեր-
աւան մեծ մասը, երբ կարող էր բաւական ճանապարհ
կտրել: Ան շտապով վերցուց հրացանը ու նիզակը եւ
շարունակեց իր ուղին:

Անցնելով Աղբակի լեռնադաշտերէն, ան տեղ-տեղ
կը նկատէր հայոց գիւղերը, որ դեռ կը ծխային վա-

ղորդեան մառախուղին մէջէն: Այս ծուխը նման չէր
այն ծուխին, որ առտունները վեր կը բարձրանայ խաւ-
ղաղասէր շինականի խրճիթն երգիքէն. ատիկա չարագու-
շակ ծուխ մըն էր, որ երբեմն կը խառնուէր հրեղէն
բոցերուն հետ: Ան անցաւ գիւղերէն մէկուն մօտէն եւ
տեսաւ, որ գետնափոր տնակները բոլորովին մոխիր
դարձեր էին եւ այստեղ ու այնտեղ ինկած էին արիւ-
նով ներկուած կամ սարսափելի կերպով այլանդակ-
ուած դիակներ: Ան զգաց բոլոր զարհուրանքը այն ե-
րեսոյթներու, որ նոյն գիշերը իրեն համար մնացեր
էին անբացատրելի:— Կրակները, որ գայն գիշերային
խաւարին մէջ կը սարսափեցնէին, հայերու հրեհնուած
գիւղերն էին:

Այս սոսկալի տեսարանները, որ ամէն մարդու
վրայ կարող էին սեննալ կայծակի ներգործութիւն,
անոր շատ հասարակ երեւացին. կարծես ան գիտէր,
թէ այսպէս պէտք է ըլլար, կարծես, ան առաջուց
մարգարէի նման հոգւոյ աչքերով տեսեր էր բոլոր գա-
լիքը իր արիւնալի պատկերներով: Եւ առաջուց երկար
կարդարով իր երեմիականը, անոր սիրտը կոշտացեր էր,
անոր աչքերուն մէջ արտասուք չէր մնացեր այժմ կա-
տարուած իրողութեան վրայ ողբալու: Եւ այս պատ-
ճառով, կարծես, անտարբերութեամբ կը նայէր այն
աւերակներուն, այն կոտորածի կոյտերուն, ուր կին,
աղջիկ, երեխայ, ծեր եւ տղամարդ, ինկած էին մէկը
միւսին վրայ:

Ջարմանալի բան է մարդկային սիրտը. շատ ան-
գամ կը նմանի անսահմանութեան, որ կամփոփէ իր
մէջ ամբողջ տիեզերքը, շատ անգամ կը նմանի լեցուն
անօթի մը, որուն մէջ գտնուած նիւթը կը գիմահարէ:

տեղ չի տար ուրիշի մը հոն զետեղուելու։ Եւ աւելի բացասական կըլլայ ան, երբ լեցուած կըլլայ սիրով։ Ամէն մէկ նոր ներմուծում դատարկ տեղ կը փրնտըռէ բայց անոր սիրտը դատարկ չէր... :

Ան կրկին նայեցաւ ծխացող աւերակներուն եւ անցաւ։ Իր ճանապարհին վրայ շատ կը հանդիպէին այնպիսի ծխացող աւերակներ, շատ անգամ կերեւէին մոխիր դարձած գիւղեր և շատ անգամ ան կը տեսնէր՝ կամ բոլորովին անշնչացած, կամ իրենց տաք արեան մէջ թաւալուած դիակներ, — և այդ բոլորը անոր վրայ միայն բուսական ազդեցութիւն կ'ընէր։

Արշալոյսը այժմ սկսեց էր աւելի պայծառ բոցավառուիլ և արեւին կարմիր ծիրենագոյն շառաւիղները դեռ նոր կը ցօլանային ձիւնի պէս սպիտակ ամպերուն վրայ, տալով անոնց քրքումի գոյն։ Բայց ձուրերու մէջ տակաւին լոյս չկար։ Երիտասարդը դեռ կը շարունակէր իր ճանապարհը զարտուղի շաւիղներով։ Սարին այժմ միայն կարող էր անցնիլ այն սարսափելի ելեւէջները, այն նեղ կիրճերը և այն ժայռոտ գահավեժները, որոնց մէջէն կերթար ան։ Ան կը դիմեր ուղղակի դէպի Երեսան գիւղը։ Վերջապէս հասաւ այնտեղ։ Կրակը և սուրը ոչնչացուցեր էր թէ՛ մարդը և թէ՛ բնակութիւնը։ Այստեղ ան երկար կը շրջէր ինկած դիակներու մէջ, եւ կարծես, բան մը կը փնտռէր աւանց մէջ։ Յետոյ ան կանգ առաւ ծխացող խրճիթի մը առջեւ և խորին լռութեամբ կը նայէր անոր վրայ։ Այս տեսակին մէջ անցեր էր անոր մանկութիւնը, այստեղ կը բնակէին անոր ծնողքը, քոյրերը և եղբայրները, որոնք այժմ չը կային... Այս ցաւալի տեսարանը քամեց անոր աչքերէն քանի մը կաթիլ արցունք, որոնք գլորուեցան գունաթափ երեսին վրայ։

Արցունքը զարմանալի արտայայտութիւնն է հոգեկան կրքերուն։ Ինչպէս տխրութիւնը, նոյնպէս եւ ուրախութիւնը արցունք ունին։ Բայց սարսափելի կըլլայ այն արցունքը, որ դուրս կը ցայտէ բարկութենէն — երիտասարդինը այդ տեսակէն էր։ Այդ տեսակ արցունքը նման է երկնքի արցունքին, որ խառնուած կըլլայ մրրկի, որոտման եւ կայծակներու հետ...

Ան նկատեց այրուող խրճիթին մօտ քանի մը իրեղէններ, որոնց գուցէ աւարառուն անձեռնահաս ըլլալով, թողեր էր այնտեղ։ Իրեղէնները բոլորը ծանօթ էին անոր։ Ահա այն գորգին վրայ շատ անգամ կը նըստէր իր ծերունի հայրը... Ահա այն վերմակին տակ շատ անգամ քնացեր էր ինքը... Ահա այն տաշտին մէջ խմոր կը թրէր իր մայրը... Ահա այն մեծ թասը, որուն մէջ իր քոյրը կը կթէր ոչխարները... Մէկ խօսքով անոնց ամեն մէկը իր մէջ հին յիշատակներ կարթընցնէր։ Ան մօտեցաւ և սկսաւ մէկիկ մէկիկ վեր առնել և ձգել խրճիթին այրուող կրակին մէջ, կարծես, անոր բոցերը սաստկացնելու մտքով։

Նոյն միջոցին վրայ հասան երկու զինուած քիւրտ ձիաւորներ, որոնք իրենց ետեւէն քաշելով կը բերէին քանի մը ուրիշ ձիեր։

— Ինչո՞ւ կայրես, ըսաւ անոնցմէ մէկը, — մենք եկեր ենք տանելու. առաջ գրաստներ չունէինք, չիմա բերեր ենք։

— Դարձեալ կը տանիք, պատասխանեց երիտասարդը սառն կերպով. — դեռ շատ մնացեր է։ Վար իջէ՛ք։

Քիւրտերը ձիերէն վար իջան և կուղէին իրենց բռնները պատրաստել։

Տասը քաղ հաղիւ փոխեր էր ան, յանկարծ ծունկերը թուլցան, գետին փռուեցաւ և գրկեց ալեգարդ ծերունի մը: Քանի մը ընկած մեռնողը և կենդանին մնացին անմեռուն:

Մեռնողը աւելի շուտ ինքզինքը գտաւ, քան թէ կենդանին, և առաջինը ըսաւ իր թոյլ ու դողդոջուն ձայնով. «Հիմա, Տէր, ա՛ն հոգիս, որովհետեւ կը մեռնիմ որդւոյս գրկին մէջ»:

Երիտասարդը դեռ անշարժ էր:

Ծերունին աւելցուց.

«Տասը տարի կորուսած որդիս այժմ կը փակէ հօրը աչքերը»:

Երիտասարդին գլուխը դեռ այնպէս ինկած էր ծերունի հօր կուրծքին վրայ: Հայրը իր թոյլ ձեռքով բարձրացուց այն սիրելի գլուխը և ըսաւ.

— «Սարհատ, աննման Սարհատ, թող որ օրհնեմ քեզի, յետոյ մեռնիմ»:

— Բայց առաջ դուն լսէ որդւոյդ անէծքը և յետոյ մեռիր, ըսաւ երիտասարդը զայրացած ձայնով: — Այո՛, տասը տարի կորուսած որդիդ այժմ պիտի փակէ հօրը աչքերը, որ կը գտնէ արեան մէջ չաղախուած: Բայց ո՞վ եղաւ որդւոյդ կորստեան պատճառը, եթէ ոչ ինքը հայրը: Ես անառակ որդի չէի, ես մսխող և արբեցող չէի, — ես միայն կը սիրէի զէնքերը, կը սիրէի ձի, կը սիրէի սրսալ: Իմ զուարճութիւններս համեստ էին: Իսկ այդ բոլորը կ'ատէիր դուն: Զիս ձգեցիր վանքը և կ'ուզէիր ինձմէ ձգնաւոր, աղօթող պատրաստել: Այնտեղէն ես փախայ: Այնուհետեւ խոփն ու բահը, գերանդին ու մանգաղը, — այդ բաները առաջարկեցիր ինձ: Ես ընդունեցի, բայց առանց հրացանս ձգելու,

որովհետեւ կը տեսնէի որ քիւրտը կը յափշտակէր մեր վարուցանքը. մէկ խօսքով պէտք էր պահպանել զայն: Բայց դուն ինձ կը խրատէիր բարի ըլլալ և բարութեամբ պատասխանել չարին. դուն ինձ կ'ըսէիր. «մենք հայեր ենք, մեր գլուխը պէտք է միշտ վար ծռած ըլլայ, մեր լեզուն միշտ մունջ պէտք է ըլլայ և մեր ձեռքը պէտք է որ բարձրանայ օտարին գլխուն վրայ...» — Ատոնք էին քու քարոզներդ: Բայց ես կը տեսնէի որ քանի գլուխս կը ծռեմ, աւելի շատ կը ծեծեն. քանի լեզուս մունջ կը պահեմ, աւելի շատ կը հայոյնեն. — ես կը տեսնէի, երբ ձեռք չեմ բարձրացներ ունեցածս — չունեցածս կը խլեն կը տանին և ես կը մնամ աղքատ ու անօթի: Բայց դուն ամէն ինչ Աստուծոյ վրայ կը ձգէիր և կը պատուիրէիր ինձ համբերել... Ես սկսայ չհաւատալ Աստուծոյ, երբ կը տեսնէի որ անոր աչքերուն առջեւ ամեն տեսակ չարագործութիւններ կը կատարուէին և Ան միշտ կը մնայ անտարբեր: Իսկ քու բարկութեանդ չափը անցաւ. դուն արտաքսեցիր հայրենական տունէն անառակ որդին, որ իր պապերուն սովորութիւններով չէր երթար, որ կ'ատէր սարկական խոնարհութիւնը, որ չէր սիրեր իր հալածողին ոտքերը լզել...

— «Բայց դուն ո՞ւր գացիր անկէ յետոյ, և ինչ կ'ընէիր», հարցուց վշտացած հայրը:

— Ես այնուհետեւ դարձայ թափառական որսորդ մը: Բայց անասուններ սպաննելու և մարդիկ մորթելու մէջ մէկ քայլ միայն կայ, — որդիդ յետոյ դարձաւ աւաղակ և սկսաւ մարդիկ կոտորել... Եւ ինչո՞ւ չկոտորէի, ինչո՞ւ չյափշտակէի, երբ կը տեսնէի այն մարդիկը որ բարի են, որ մըջիւն մը անգամ սպաննե-

լու սիրտ չուներ, որ աւազակ չեն, — անոնք թշուառ են և ոչ իրենց ընտանիքին, ոչ իրենց գոյքին և ոչ ալ իրենց գլուխներուն տէրը չեն...

Երկրասարդը լուց և քիչ մը շունչ առնելէ յետոյ դարձեալ շարունակեց.

— Կը տեսնե՞ս, հա՛յր, դուն ալ բարի մարդ էիր, գառան պէս խոնարհ, բայց քու բարութիւնդ քեզի չօգնեց: Եւ այդ քահանաները, որ բարձրացած են ձողերու գլուխը և այդ դիակները, որ ինկած են անոնց շուրջը, — բոլորն ալ բարի մարդիկ էին. ես կը ճանչնամ զանոնք: Բայց չարին առջեւ ինկան, բարութիւնը չօգնեց անոնց... Չարին հետ պէտք է չար ըլլալ, բարին հետ բարի. այս կը պահանջէ անարդար մարդկութիւնը...

— «Մէ՛ջ տանջեր ինծի, որդի. թո՛ղ հանգիստ մեռնի անբախտ հայրդ, ըսաւ ծերունին նուաղած ձայնով: Քու լեզուդ աւելի խոր կը խոցէ իմ վէրքս, քան Բիւրափն նիղակը»...

— Ո՛չ, դուն հանգիստ չես կրնար մեռնիլ: Ան չի կրնար հանգիստ մեռնիլ, որ հոնդարտ չէ ապրեր: Հանգստութիւնը մեզի համար չէ, ո՛չ մեր խրճիթնեւ ըուն մէջ, և ո՛չ գերեզմանին խորը...

— «Դուն գացի՛ր. տեսա՛ր մեր խրճիթը», հարցուց հայրը:

— Տեսայ, կ'այրէր:

— «Իսկ մա՞յրդ... քոյրե՞րդ... եղբա՞րդ»...

— Ոչ ոք չկար... գիւղին մէջ միայն գիւղիներ գտայ:

— «Եւ չչափեցի՛ր օր առաջ օգնութեան հասնիլ անօգնական հօրդ և ազատել անոր ընտանիքը»:

— Ես ատոր վրայ չէի մտածեր, թէ և գիտէի որ այս երկիրը այս օրերս կրակի և սուրի կերակուր պիտի դառնայ: Եւ ի՞նչ կրնայի ընել ես. մէկ ձեռքը բերաւ որ ձեռքերու դէմ բան մը ընելու կարող չէ: — Եւ ո՞վ կարող է օգնել ժողովուրդի մը, որ իր ձեռքովը կը սրէ թշնամիին սուրը: Բռնակալէն աւելի մենք մեզի համար պատրաստեցինք ստրկութեան շղթաները... զանոնք դարձնեցին մեր պապերը և կաշկանդեցին զաւակները... Եւ թո՛ղ անիծեա՛լ ըլլան անոնք, որ խլեցին մեզմէ մեր սիրտը և անոր տեղ կտոր մը մեռած միս դրին... Եւ թո՛ղ անիծեա՛լ ըլլան անոնք, որ սովորեցուցին մեզի բարձր ըլլալ, նազանդ ըլլալ, համբերող ըլլալ...

Այսպէս անագորոյն որդին իր սարսափելի անէծքները կը կարդար ողորմելի հօր գլխուն. այսպէս կը նզովէր ան պապերուն սուրբ յիշատակը, այնպիսի վայրկեան մը՝ երբ ծերունին մարելու վրայ էր: Այսպէս չար դուի մը նման, կարծես, կ'աշխատէր խլել անկէ իր վերջին շունչը, անկէ, որ իրեն շունչ ու կեանք տուեր էր:

— «Բաւական է, ըսաւ ծերունին մեծ դժուարութեամբ: — Դուն եկած ես մեր գլխուն անէծքներ թափելու»:

— Ո՛չ, ես ատոր համար չեկայ: Մեր հայրերը այդ պատուին ալ արժանի չեն: — Ինծի հոս դէպ ի հայրենիքը քաշեց սիրտ մը, որ կը սիրէր ինծի: Ես եկայ գայն ազատելու: Հօրմէ, մօրմէ և ազգականներէ աւարդութեամբ՝ կը սիրէր ան:

«Ան կը սիրէր աւազակը, որմէ դժոխքը կը սար-

սափէր. ան կը սիրէր եղեւնագործը, որը հրեշտակները
և սատանաները կատէին:

— Ես եկայ զայն փրկելու...

Ծերունիին գլուխը կրկին ծռեցաւ որդւոյն բա-
զաւկներուն վրայ, և ան վերջին խօսքերը չը լսեց:
«Դուն անիծէ. բայց ես կ'օրհնեմ քեզի»... ըսաւ ան
և աչքերը փակուեցան: Բայց չրթունքները դեռ կը
շարժէին և ան կը մրմնջէր աղօթքի նման բան մը, որ
վերջացուց այս խօսքերով. «Աստուած, ներէ որ-
դիւս»...

Ատիկա անոր վերջին խօսքը եղաւ:

Երիտասարդը երկար ատեն վար չէր դնել հօրը
անշնչացած մարմինը իր գրկէն. երկար ատեն անոր աչ-
քերուն արցունքը կը թափէր ծերունիին ձիւնի պէս
սպիտակ, բայց արիւնով ներկուած մազերուն վրայ:
Այդ երկրորդ արցունքն էր, որ կը թափէր սիրելի
հայրենիքին հողին վրայ ոտք կոխելէն յետոյ:

Երբ բոլորովին հանգստացած էր ծերունին, ան վեր
առաւ մարմինը և այնպէս արիւնաթաթախ դրաւ փոսի
մը մէջ. յետոյ իր գաշոյնին ծայրով փորեց հողը, ծած-
կեց զայն: Եւ ապա մօտաւոր լերան ժայռերու բեկոր-
ներէն բերաւ քանի մը քարեր և դրաւ գերեզմանին
վրայ, ըսելով. — Հանգստացի՛ր, ո՛վ բարձր մարդ, և
թո՛ղ այս գերեզմանը մօտ ըլլայ այդ զոհարանին, ուր
մորթուեցան մեր հայրենիքին երեւելիները: Այս սպան-
դանոցը կ'ըլլայ յաւիտենական խրատ մը ապագայ սե-
րունդին, որոնց յիշել կուտայ իրենց թշուառ անց-
եալը... որոնց մտածել կուտայ հիմնել ներկան աւելի
հաստատուն պայմաններու վրայ... և այն ժամանակ
գուցէ պապերուն արիւնը որդիներուն փրկութեան ճա-
նապարհը կը բանայ...

Ե.

Ամփոփելով հօրը մարմինը իր անշուք գերեզմանին
մէջ, երիտասարդը կրկին շարունակեց իր ճանապարհը:
Ան այժմ կ'երթար բոլորովին խելագարի նման, ինկած
դառն մտածումներու մէջ: Կորսնցներով հայր, մայր,
եղբայր ու քոյրեր, ան այժմ սարսափելի կասկածի մէջ
էր՝ կորսնցնել և ան, որը կը սիրէր: Այս պատճառով
կ'շտապէր ան: Բայց դեռ բաւական ճանապարհ կար,
մինչեւ կը հասնէր այն գիւղը, ուր կը բնակէր ան:

Ան կ'երթար այնպիսի անանցանելի շաւիղներով,
որոնց չուրջը ժայռերու, մացառներու և թփերու մէջ
ամբողջ բանակ մը կրնար ծածկուիլ և ուղեւորին աչ-
քէն անյայտ մնալ: Եւ այս պատճառով մեծ եղաւ անոր
զարմանքը, երբ քանի մը անգամ անոր ականջներուն
զարկին անորոշ ձայներ, յետոյ պարզ լսելի եղաւ իր
անունը՝ «Սարհատ, Սարհատ»: Ո՛վ կրնար ըլլալ: Նոյն
չրճանները հազիւ թէ մարդ կարող ըլլար ճանչնալ զայն.
Թէև ունէր ընկերներ, բայց զանոնք մէկ քանի օր
առաջ, զանազան յանձնարարութիւններով, զրկեր էր
դէպի զանազան կողմեր: Մտածեց, գուցէ անոնցմէ
մէկը ըլլայ, և մատը բերնին դնելով, խորհրդաւոր
ձայնով հնչեցուց: Անոր պատասխանեցին բաւական մօ-
տիկ տեղէ, բայց ձայնը շատ օտարոտի երեւցաւ:
«Անոնցմէ և ոչ մէկը չկրնար ըլլալ», մտածեց ինքնի-
րեն, և հրացանը ուսէն վար առնելով, կանգնեցաւ՝ իր
չուրջը նայելով: Նոյն միջոցին «Սարհատ» անունը

կրկին զարկաւ անոր ականջներուն, երկու թեւեր փաթթուեցան այն վիզին և մարդ մը սկսաւ ջերմ համբոյրներ սփռել, անոր երեսին վրայ:

— Կ'երեւի, տէրս չի ճանչնար իր ծառան, ըստ ան քրդերէն լեզուով:

— Ճանչցայ Մըստօ, պատասխանեց երիտասարդը և ուրախութեամբ համբուրեց զայն:

Մըստօն ազգով Քիւրտ էր՝ Եզիտիներու աղանդէն. ան երիտասարդին հօրը հովիւն էր և անոր մանկու թեան ընկերը: Կլորիկ պատանի մըն էր Մըստօն, խիստ աշխոյժ և հաւատարիմ, երբ թողուց զայն երիտասարդը, իսկ այժմ զայն կը գտնէր հասակը առած և բոլորովին այրական դէմք ստացած: Ան զինուած էր թեթև կերպով. ունէր միայն հրացան, թուր և ատրը՝ ճանակներ: Երիտասարդը չատ ուրախացաւ, որ հանգիպեցաւ իր հօր տան հաւատարիմ ծառային և աւելի այն պատճառով, որ անկէ կրնար քաղել այն տեղեկութիւնները, որոնք իրեն չատ հարկաւոր էին:

— Ա՛խ, ո՛րքան յիմար եմ ես, Սարհատ, ըսաւ Մըստօն իր սովորական ծիծաղով. — քիչ կը մնար որ չճանչնայի քեզի երբ որ տեսայ, մտայ թուփին ետեւը, հրացանս ուղղեցի... և երբ բլթակը քաշելու վրայ էի, մէկ մըն ալ աչքիս ինկաւ ճակտիդ սպին. ինքնիքնս ըսի. առիկա աղան է և ալ չարձակեցի... — Ա՛խ, ի՛նչպէս փոխուեր ես դուն, սատանան չի ճանչնար:

Մըստօն կրկին փաթթուեցաւ և կրկին սկսաւ համբուրել իր տէրը:

— Դուն կ'ուզէիր զի՞ս սպաննել, Մըստօ, հարցուց երիտասարդը:

— Պա՛, Կ'ուզէի նիզակդ խել. իմս կոտրեցաւ: Առանց նիզակի քիւրտին ամօթ է պտտիլ:

— Թ՛րք կոտրեցաւ:

— Կռիւ ունեցայ քիւրտերու հետ, երբ մեր ոչխարները կը թալլէին: Բոլորը տարին անհաւատները, հատ մըն ալ չթողուցին: Քուռակդ ալ տարին, Սարհատ, այն կապոյտ քուռակը. անգամ մը տեսնէիր, ի՛նչ լաւ ձի դարձեր էր, — ամեն օր լաւ կը կերցնէի, կը նայէի թէ օր մը աղան կուգայ, կը նստի. տարին անհաւատները... այնքան ոչխարներէն մէկն ալ չթողուցին:

— Մե՛ր ոչխարները:

— Զերը. հապա որո՞ւնը. Մըստօն բնական է ոչխար չունի: Ոտքիս ալ գնդակ մը դպաւ: Բայց ես ալ մէկ քանին գլորեցի...

— Հիմայ ո՞ւր կ'երթայիր այսպէս կաղ ոտքով:

— Կ'երթայի այս կողմը... բան կար...

— Ի՛նչ կար:

— Ա՛խ, լեզուս չի բռներ որ ըսեմ... անիծուի՛ն քիւրտերը... աղայիս...

Մըստօն կարող չեղաւ իր խօսքը վերջացնել, անոր աչքերը լեցուեցան արցունքով և սկսաւ երախայի պէս հեկեկալ:

— Սպաննեցին... գիտեմ, ըսաւ երիտասարդը: Ի՛նչ ընելու կ'երթայիր:

— Թաղեմ: Բնականաբար այնպէս չպիտի ձգէի: Իմ աղաս լաւ աղայ էր:

— Ես թաղեցի, պատասխանեց երիտասարդը տխուր ձայնով: — Դուն ան ըսէ Մըստօ, թէ բան մը գիտե՞ս մօրս, քոյրերուս և եղբօրս մասին:

— Մըստօն ամեն բան գիտէ . խենթ չէ որ չգիտնայ : — Սկիզբէն պատմե՞մ :

— Ոչ , կարճ կապէ : Ինչ որ կը հարցնեմ , ան ըսէ :

— Լաւ , հարցուր :

— Ե՞րբ եկան քիւրտերը :

— Քիւրտերը եկան երկու օր առաջ . գիշեր էր , երբ եկան անոնք , մարդիկ բոլորն ալ քնացած էին : Անոնք շատ չէին , հազիւ հարիւր ձիաւոր , որ եկած էին մեր գիւղին վրայ . միւսները գացած էին ուրիշ գիւղերու վրայ : Բայց հայուն գիւղը թալլելու համար տասը ձիաւոր ալ բաւական է : — Ինչո՞ւ հայերը քաջ չեն , աղայ , ատիկա լաւ չէ , ատիկա շատ գէշ է : — Լացն ու աշաղակը բարձրացաւ , երբ անոնք խրճիթներու դռները կտարտեցին և ներս մտան : «Տօ՛ , խափխարաքներ , կ'ըսէի ես հայերուն , ընական է դուք կնիկ չէք , մարդ էք , եթէ թուր ու հրացան չունիք , քարով , փայտով , կացինով զարկէք ու դուրս ըրէք այդ շուները :» Բայց ո՞վ կը լսէր իմ ձայնս : Առաջ անոնք սկսան դուրս հանել , ինչ որ պիտի տանէին , թէ ապրանք թէ կին և թէ աղջիկ . բայց մնացած անպիտան ապրանքները՝ ծերերու , պառաւներու , երախաներու հետ՝ թողուցին խրճիթներու մէջ , դռները կըրկին փակեցին , յետոյ կրակի տուին , այրեցին : Իսկ այրերը կը կոտորէին :

— Ոչ ոք չազատուեցա՞ւ :

— Ազատուեցան անոնք միայն , որ նախապէս խնդիրը գիտէին ու փախեր գացեր էին , սարերու մէջ պահուեր էին : Բայց շատերը չէին հաւատար թէ Քիւրտերը այնպէս կ'ընէին . անոր համար որ , գայժագամը

կը գրէր ժողովուրդին՝ որ իրենց տեղերը հանգիստ մնան , չվախնան : Կը խաբէր անիծուածը :

— Մեր տունը ի՞նչ պատահեցաւ :

— Հայրդ տունը չէր , գացեր էր Պաշ Գալէ , ինծի ըսաւ . — Մըստօ , տունը պահէ , մինչեւ որ ես դառնամ : Ես արթուն էի , երբ Քիւրտեր , եկան , հրացանը ձեռքս կտուրին վրայ կայնած էի : Բայց ի՞նչ կրնար ընել մինակ Մըստօն այնքան դաղաններուն . տասը երիտասարդ եթէ հետս ունենայի , անոնց չէի թող տար , որ զիւր մտնէին , բայց մինակ էի : Ես ձեռքս ալ չբարձրացուցի , անոր համար որ , քիւրտին ընուծիւնը լաւ գիտէի , երբ որ մէկուն դպչէի , ոչ մէկ հողի կենդանի չէին թողուր : Ես կ'աշխատէի կերպով մը ընտանիքը ազատել . մնացածը , կ'ըսէի , գլուխը քարը , թո՛ղ տանին : Առանց ժամանակ կորսնցնելու , ես տունէն դուրս հանեցի մայրդ , եղբայրդ և երկու քոյրերդ . բայց այնքան յիմար էի , որ չմտածեցի թէ տունը օրօրոցին մէջ սղայ մնաց : «Երեխա՛ս , երեխա՛ս» պոռաց մայրդ և վազեց դէպի տուն : Ես մնացի երկու սուրին մէջ տեղը , չէի գիտեր , դէպի ո՞ր կողմը դառնամ : Եթէ աղջիկները թողէի , Քիւրտերը կը տանէին . — լաւ է , ըսի , դանոնք տանիմ տեղ մը պահեմ , յետոյ դառնամ մօրեւորուն մօտ : Եղբայրդ և քոյրերդ պահեցի գիւղէն հեռու գարիի արտին մէջ և շուտով վազեցի դէպի մայրդ : Երբ հասայ , տեսայ որ տունը կը վառէր բոցերու մէջ . բայց խեղճ կինը ո՛չ իմ կանչելուս ականջ դրաւ և ո՛չ ալ բոցերուն մօրկ ըրաւ , մօտաւ կրակին մէջ . այն բոպէին կտուրը փլաւ , և ան ալ դուրս չեկաւ . . .

Քարացածի նման կը լսէր երիտասարդը այս բոլորը. գունաթափուներ էր մարմարիոնի պէս, և բարակ չրթունքները կը դողդղային տենդային անհանգստութեամբ: Անոր աչքերուն մէջ արցունք չէր երեւեր:

— Հայրս ինչո՞ւ գնաց Պաշ Գալէ, հարցուց ան դողդղուն ձայնով:

— Երբ լսեցին թէ Շէյխը հրամայեր է կեալուները կոտորել, ամէնուն վրայ երկիւղ ինկաւ, չէին գիտեր թէ ինչ ընեն, ո՛ր կողմը փախչին որ ազատին: Այն ժամանակ հայրդ հաւաքեց գիւղերու տանուտէրները երկու քահանայի ու մէկ վարդապետի հետ գացին Պաշ Գալէ, որ միւտիրին, գայմազամին ըսեն, որ զինուոր զրկեն երկիրը պահպանելու համար: Միւտիրն ու գայմազամը առաջ խոստացեր էին թէ զինուոր կը զրկեն, յետոյ առտուան յետաձգելով, այնքան ուշացուցեր էին որ մինչեւ քիւրտը եկաւ իր բանը տեսաւ... Յետոյ դացողները տեսնելով, որ գայմազամը կը խաբէ, յոյսերնին կտրած ետ էին դարձեր: Բայց Քիւրտերը տեղեկանալով, որ գայմազամին մօտ գացեր էին, ճամբան բռներ էին, և այնպէս ըրեր էին որ դուն ինքդ քու բարի աչքովդ տեսար...

— Հիմայ ո՞րտեղ են քոյրերս, եղբայրս, հարցուց երիտասարդը, երկչոտ վստահութեամբ մը, մի գուցէ անոնց ալ փորձանք մը պատահած ըլլայ:

— Անոնք հիմա լաւ տեղ են, ես տարի զանոնք մեր ցեղին մէջ. մեր վրտնին մէջ կնոջս մօտ են:— Չե՞ս գիտեր, Սարհատ, ես հիմայ կին ունիմ, երեխայ ալ ունիմ, սիրուն երեխայ մը: Հայրդ (Աստուած անոր հողին լուսաւորէ) ինծի սպակեց, լաւ աղջիկ մը բե-

րաւ, և հարիւր ոչխար ալ տուաւ, կըռէր. «Մըստօ, բաւական է ինչ որ ծառայեցիր, գնա՛ ասկէ յետոյ քեզի համար ապրէ, տուն ու տեղի տէր դարձիր»: Բայց ես ձեր տան հացը կերեր էի. անով մեծցեր էի. ըսի, — չէ, աղայ, քու տան մէջ պէտք է մենիմ, եւ քանի Սարհատը չէ եկեր, ես քու մեծ որդիդ կ'ըլլամ:

Երիտասարդին սիրտը չը դիմացաւ այս խօսքերուն, ան գրկեց Մըստօն, և ճակտէն համբուրեց, ըսելով.

— Դարձեալ դուն իմ եղբայրս կ'ըլլաս, բարի Մըստօ, ես քեզմէ չեմ բաժնուիր:— Բայց դուն այն ըսէ, կը կարծե՞ս, որ եղբայրս եւ քոյրերս ձեր վրանին մէջ ապահով կը մնան:

Պատանի քիւրտը ինքնավստահ պարծենկոտութեամբ պատասխանեց.

— Շէյխ ձէլալէտօյնը իր բոլոր աւագակներով Մըստօին վրանը չի կրնար մօտել: Դուն ինքդ լաւ գիտես Եղիտինրի էյրաթը (նախանձախնդրութիւնը). մարդ մը, ինչ ազգէ ալ որ ըլլար ան, երբ կը մօտէ եւ զիտին վրանին տակ, այն ցեղին բարի հիւրը կը նըկատուի. այն ժամանակ բոլոր ցեղը իր արիւնը կը թափէ եւ իր հիւրը թշնամին ձեռքը չի տար:

Յանկարծ խօսքը կտրեց և սկսաւ ուշադրութեամբ ականջ դնել:

— Կը լսե՞ս, հարցուց, այս ձայները:

— Ի՞նչ ձայներ, հարցուց երիտասարդը, որովհետեւ ան այն աստիճան խռոված էր, որ ոչինչ ձայն չէր լսեր:

— Կ'երգեն... Այսպէս կ'երգէ քիւրտը, երբ թաւան ու գերիներ կը տան:

— Ուրեմն երթանք, ըսաւ երիտասարդը:

— Երթանք, կրկնեց պատանին:

Երկուքն ալ դիմեցին դէպի այն կողմը, ուրտեղէն լսելի կ'ըլլային ձայները:

2.

Կէս ժամ յետոյ անոնք կը գտնուէին յեռան մը բարձրաւանդակին վրայ, ուրտեղէն ձորին մէջ տեսան յառաջացող կարաւան մը, որ հեռաւորութեան պատճառով թէեւ որոշ չէր նշմարուեր, բայց անոր օտարոտի երեւոյթը խիստ կասկածոտ ձեւ կուտար անոր:

— Մենք կարաւանին առջեւը կը կարենք, եթէ այս կողմէն երթանք, ըսաւ Մըստօն, ցոյց տալով հազիւ նկատելի շաւիղը, որ միայն որսորդներուն մատչելի էր:

— Բայց ես չեմ ուզեր, որ անոնք տեսնեն մեզի, ըսաւ Սարհատ, խորհրդաւոր ձայնով:

— Ձեն կարող տեսնել եթէ հազար աչք ալ ունենան. այս լեռները ես կը ճանչնամ հինգ մատիս պէս: Երթանք:

Մըստօի ընտրած ճանապարհը, թէեւ շատ դժուարին էր և անդադար սարսափելի ելեւէջներով կ'երթար, բայց այնքան կարճ և կտրուկ էր, որ շուտով անոնք անցան կարաւանը, և անտեսանելի կերպով պահուելով թուփերու մէջ, սկսան հեռուէն դիտել զայն: Սարհատը հարեւանցի նայուածք մը ձգեց կարաւանին վրայ, որ Քիւրտ ասպատակներու մեծ խումբ մըն էր,

որ աւար ու գերիներ կը տանէր: Ան դարձաւ դէպի իր ընկերր այս խօսքերով:

— Կարող ես, Մըստօ, կերպով մը մտնել այս կարաւանին մէջ և իմանալ, թէ գերիները ո՞ր տեղէն կը բերեն, ո՞ւր կը տանին և այս գիշեր ո՞րտեղ կ'իջեւանին կամ իրենք Քիւրտերը ի՞նչ ցեղէ են:

— Բոլորը կրնամ հասկնալ:

— Ի՞նչպէս կը մտնես անոնց մէջ:

— Ինչպէս պէտք է մտնել, ինծի հարկաւ չեն ուտեր կը մօտենամ, բարեւ կուտամ, քէֆերնին կը հարցնեմ, յետոյ ես գիտեմ, թէ ի՞նչ կ'ըսեմ...

— Լա՛ւ, Գնա՛, չուշանաս:

Մըստօն սատանայի նման աներեւութացաւ: Իսկ Սարհատը այժմ սկսաւ աւելի հետաքրքրութեամբ նայիլ կարաւանին: Ի՞նչ էր տեսածը: Զիւաւոր Քիւրտերու բազմութիւն մը, եզներու, աւանակներու և սալներու վրայ բարձած, կը տանէին խառնիճաղանճ կարաւանը, որ կը տանէր անային կարասիք և զանազան տեսակ իրեղէններ: Բեռներու վրայ կապեր էին մէկ մէկ կամ երկերկու կին, աղջիկ և մանկահասակ պատանիներ: Աւարը և գերիները միասին մէկ բեռ կը կազմէին և կը քշէին առաջ ամենայն սաստկութեամբ: Անոնք կը տարուէին այն անասուններու վրայ, որոնք կը պատկանէին թշուառ գերիներու և ծնողներու: Տէրը իր անասունին վրայ նստած գերի կ'երթար: Կարաւանին ընթացքը շտապեցնելու համար Քիւրտերը իրենց նիզակներուն ծայրերը ցցած էին մարդկային մարմիններ. ծնողներու կտրած գլուխը ցոյց կուտային որդիներուն, որպէս խրատելիակ մը որ վախնան, որ փորձ չփորձեն փախչելու, շուտ շուտ երթան և ուր որ տանին ձայն հանեն...

Սարհատ չկրցաւ երկար նայիլ, անոր գլուխը պատուեցաւ, և կարաւանը անցաւ:

Անոր այնպէս կը թուէր, որ աշխարհս փոխուեր է, Նեռը յայտնուեր է, և մարդը, Աստուծոյ պատկերը, կատաղի գազան դարձած, իր նման մարդոց արիւնը կը ծծէ, անոնց միւր կ'ուտէ: Ան շատ կը ցանկար ինքն նոյն գազաններէն մէկը ըլլալ, և ատոր համար այրական սիրտ և բաւական քաջութիւն ունէր. բայց կ'ափսոսար, որ մինակ է շատ ընկերներ չունի:

Յուսահատութիւնը շատ անգամ մարդս ակամայ կը ձգէ ծայրայեղ մտածումներու մէջ: Սարհատը բնութեամբ բարի էր, բայց հանգամանքները զայն չար էին չիներ: Ան կը տեսնէր ամբողջ ժողովուրդ մը, և այդ ժողովուրդը, որուն ինքն ալ կը պատկանէր, հաւունման կը մորթեն, տունը աւերակ կը դարձնեն, գոյքը կը յափշտակեն, որդիները գերի կը տանին, — և այդ ժողովուրդը ոչ մէկ միջոց չունի պաշտպանուելու համար: Ան գիտէր, որ այս սոսկալի պատահարները դարերով կը կրկնուին նոյն ժողովուրդին հետ և տակաւին ան չէ մտածեր ընդդիմութեան զօրութիւն մը կազմելու: «Եթէ պէտքը, կ'ըսէ ան, մարդը վարպետ կ'ընէ եղանակներու խտտութենէն պաշտպանուելու համար ան հազուադէպ կը հնարէ, գազաններէն պաշտպանուելու համար զէնքեր կը հնարէ, ինչո՞ւ չի մտածեր ան միեւնոյն խելքը բանեցնել մարդակերպ գազաններու ձեռքին մէջ զո՞հ չդառնալու համար: Այսպէս մտածելով, Սարհատը այն եզրակացութեան կը հասնէր թէ այն ժողովուրդը ինքն էր մեղաւորը, որ կեանքի պահանջները չէր հասկցեր, և չէր մտածեր թէ ինքը երկրի վրայ կը բնակի, մարդիկներու հետ գործ ունի և ոչ թէ հրեշտակներու...

Սարհատ երկար թափառեր էր երկրի վրայ, շատ ազգեր և շատ աշխարհներ տեսեր էր, բայց իր կեանքին մէջ ոչ մէկ լաւ մարդու չէր հանդիպեր, և այդ պատճառով, ան մարդոց վրայ կազմեր էր խիստ գէշ գաղափար մը: Բոլոր մարդիկ «աւաղակներ» կը համարէր, այն զանազանութեամբ միայն, որ մէկը բիրտ սէրով, որով կը յափշտակէ, միւսը խելքով, երրորդը արհեստով, չորրորդը մարդասիրութեան և քաղաքակրթութեան անունով և այլն:

Այս տեսակ մտքեր բացատրելու համար Սարհատ իր որոշ լեզուն և արտասանութեան ձեւերն ունէր. «աւաղակութիւնը, կըսէր ան, մարդոց մէջ զանազան գոյներով և շատ անգամ դեղեցիկ ծրագիրներով կը յայտնուի. դուն պատռէ արտաքին կեղեւը և կը տեսնես միջուկը աւաղակութիւն է և աւելի ոչինչ»:

Սարհատ ինքն ալ աւաղակ էր, արիւնահեղ և սոսկալի աւաղակ մը. ան եթէ ծնած ըլլար ուրիշ երկրի մը մէջ և մեծնար ուրիշ չրջանի մէջ, գուցէ ուրիշ տեսակ մարդ, կամ այլ տեսակ աւաղակ կը դառնար, որովհետեւ ամէն աւաղակի գործունէութիւնը կը համապատասխանէ այն հասարակութեան, որուն մէջէն դուրս ելած է: Աւաղակը սարսափելի բողբոջ մըն է հասարակութեան անկարգ կազմակերպութեան դէմ: Հայաստանի լեռներուն վրայ, ուր երկու հակառակ ծայրերու վրայ կանգնած են երկու հակառակ ազգութիւններ, — մէկը՝ վերջին ստրկութեան հասած հայը, միւսը՝ վերջին բարբարոսութեան հասած մահմետականը, — և եթէ ստրուկներու կողմէն «բողբոջ» կը բարձրանայ դէպի բռնակալութիւնը, ատիկա բնականաբար պիտի ընդունէր պարզապէս Սարհատի աւաղակային կերպարանքը...

Բայց զարմանալին այն էր, թէ ինչո՞ւ այնքան փոքր էր Սարճատներու թիւը. անոր ամբողջ հրոսակ ամբոխը կազմուած էր տասներկու քաջերէ, զորս կանուանէր «աւագակներու առաքելութիւն»։ — Այս հարցը բացատրելու համար պէտք է երկար բարակ քննութիւններու մէջ մտնենք. մենք կը թողունք այդ, ահա՛ Մըստօն կրկին երեւցաւ, տեսնենք, ինչ կըսէ։

— Ամեն բան իմացայ, ըսաւ ան։

— Մէկիկ մէկիկ ըսէ, ինչ որ կը հարցնեմ ըսաւ Սարճատ։ — Զիւլաւորները քանի՞ հոգի էին։

— Համրեցի, յիսուենէն աւելի չեն։

— Ո՞ր ցեղէն են։

— Հարաօշի են (*):

— Գերիները եւ թալանը ո՞ր կողմէն կը բերեն։

— Շատախու կողմերէն (**):

— Ո՞ւր պիտի տանին։

— Դէպի Սօմայի (***)։

— Այս գիշեր ո՞րտեղ միտք ունին իջեւանելու։

— Հասապիտանի հովիտներուն մէջ, Խանա-Սօրի մօտ։

Սարճատը թողուց իր հարցութիւնները եւ սկսաւ մատնետրոյ լուռ բան մը հաշուել. յետոյ կրկին դարձաւ գէպի պատանին։

(*) Քիւրտներու կիսավայրերնի ցեղ մըն է, որ բոլորովին հաստատաբանակ կեանք չի վարեր։

(**) Գաւառ մըն է Վասպուրականի մէջ։

(***) Գաւառ մըն է Պարսկաստանի Ուրմիոյ նահանգին մօտ։

— Ի՞նչ կը կարծես, Մըստօ, ատոնք ե՞րբ կը հասնին Սախկալ-Թութան կիրճը։

Մըստօն վայրկենական մտածումէ մը յետոյ պատասխանեց։

— Սախկալ-Թութան (*) կիրճին կը հասնին, երբ արեւը մարը մտնելու մօտ կ'ըլլայ։

— Ես ալ այդպէս կը կարծեմ, ըսաւ Սարճատ։

— Հիմա, լսէ, Մըստօ, աւելցուց ան, ի՞նչքան ժամանակի մէջ կը հասնին մինչեւ Բիթինկերտ գիւղը։ Գիտե՞ս։

— Ճիշդ կէսօրին այնտեղ կ'ըլլամ։

— Շատ լաւ, շարունակեց Սարճատ, դուն տեսած ես Բիթինկերտէ քիչ մը հեռու, ձորին մէջ մատուռ մը։

— Տեսած եմ, երկու է, բայց մէկը քանդուած է։ Որի՞ն համար ես։

— Նոյնիսկ այն քանդուածին համար կ'ըսեմ։

— Կը ճանչնամ. գիշեր մը այնտեղ պահուած եմ, երբ ձի գողցեր էի, լաւ պահուելու տեղ է։

Սարճատ յետոյ ուրիշ հարցում մը բրաւ։

— Ինչ տեսակ կենդանիներու ձայներ կրնաս նմանցնել։

— Շատերու. շան նման հաշել գիտեմ, աքլորի նման խօսիլ գիտեմ, էջի նման կը զուամ, գայլի նման կ'ոռնամ, գառի նման կը մայեմ, կատուի նման կը մլաւեմ, յոպոպի նման բի-բու կ'ընեմ, ալ ի՞նչ կ'ուզես։ Ուրիշ շատեր ալ գիտեմ։

(*) Սախկալ-Թութան կը նշանակէ մօրուք բռնող. այսպէս կը կոչուին սուհասարակ այն նեղ ու դժուար անցանելի կիրճերը, որոնց մէջ աւագակները աւելի հեշտութեամբ կ'որսան ձամբորդը։

— Այդ վերջինը բաւական է: Հիմայ մտիկ ըրէ: Ուղղակի կ'երթաս դէպի այդ քանդուած մատուռը, ուրտեղ գողցած ձիդ պահեցիր: Դեռ չհասած մատուռին ըլուր մը կայ...

— Որուն գլուխը տնկուած է ծակ քար մը, աւելցուց Մըստօ:

— Այո՛: Այն ծակ քարին մօտ կը կենաս, երեք անգամ յոպուպի ձայն կը հանես. քեզի կը պատասխանեն նոյն ձայնով: Յետոյ ձայնդ կը փոխես. երկու անգամ բուռի ձայնով կը կանչես: Այն ժամանակ քեզ մօտ կը յայանուռի մարդ մը: Դուն անոր կ'ըսես որ դեռ արեւը մարը չմտած պատրաստ ըլլան Սախկալ-Թութան կիրճին մօտերը:

— Կարելի է, նա հարցնէ թէ քեզի ո՞վ զրկեց:

— Իմ անունս կուտաս:

— Կարելի է, նա չհաւատայ:

— Այս մատանին ցոյց կուտաս:

Սարճատ մատնէն հանեց իր մատանին և տուաւ Մըստօին:

— Կարելի է, ան հարցուց թէ ի՞նչ գործի համար է:

— Դու կը պատմես այդ գերիները տանող կարաւանին մասին բոլոր եղածները, ինչ որ սեռար, և կ'ըսես, թէ կարաւանը Սախկալ-Թութան կիրճին մէջ մտածին պէս, պէտք է անոր առաջը կտրենք, որպէսզի գերիներն ու թալանը խլենք քիւրտերէն:

— Հասկցայ: Ատոնք քանի՞ հոգի են:

— Տասներկու:

— Բ՞ովքեր են:

— Իմ ընկերներս:

— Տասներկու հոգին բաւական է յիսունին դէմ Սախկալ-Թութան կիրճին մէջ դիտել տուաւ Մըստօ, — եւ ալ անոնց հետ տասներեք կ'ըլլանք: Բայց 13 թիւը «նաս» է:

— Ինձի ալ հաշուելու ըլլաս, 14 հոգի կ'ըլլանք, ըսաւ Սարճատ, 14ը նաս (*) չէ:

— Մեզմէ չորս հոգի բաւական է, որ կիրճին դուռը կտրէ, ալ ինքը սատանան չկրնար այնտեղէն դուրս ելլալ, նկատեց Մըստօն, — ի՞նչ լաւ տեղ ընտրեցիր, աղայ, բայց դուն ո՞ւր կը մնաս:

— Ես ծածուկ կը հետեւիմ կարաւանին, մինչեւ կիրճին հասնիլը: Բայց դուն այն ըսէ, ոտքդ քեզի չի՞ նեղացներ: Մինչեւ Բիժնիկերա բաւական հեռու է:

— Ո՛չ, չի նեղացներ, անիծուած գնդակը մախ մէջէն անցեր, ոսկորին չէ դիպեր մէ՛նչեմ դրեր ու պինդ կապեր եմ:

— Վէրքը քանի՞ օրուան է:

— Երեք օրուան այսպիսի վէրքեր շատ տեսեր է Մըստօն. վըստ չունի:

— Դէ՛հ, հիմայ գնա՛:

Սարճատը և Մըստօն բաժնուեցան, մէկը սկսաւ երթալ դէպի քանդուած մատուռը, միւսը սկսաւ զարուղի ճամբաներով հետեւիլ գերիվարներուն:

(*) «Նաս» կը նշանակէ անբարի կամ չարագուշակ: 14 թիւը նաս կը համարուի Մահմետականներու մէջ. համբելու միջոցին 13 թուին հաանելու ժամանակ Մահմետականը միշտ կ'անցնի, ըսելով չկայ «13»:

է.

Սարհատի հետ բաւական ծանօթ է ընթերցողը, հարկաւոր է փոքր ինչ ծանօթանել և անոր ընկերներուն հետ, որոնցմէ կազմուած էր անոր հրոսախումբը: Չնայելով, որ Սարհատն էր պետը և գլխաւորը իր խումբին, բայց բոլորը «եղբայր» կը կոչէր. և իրաւ, այս կոչմանը արժանի էին անոնք, միայն ըլլալով եղբայրական խիստ սերպ կապերով: Անոր խումբը հաւաքուած էր զանազան տեղերէ զանազան ժամանակներու մէջ, որոնց թիւը տասներկուքէն խիստ քիչ կ'անցնէր: Անոնց մէջ կային Սասունցիք, Զէյթունցիք, Շատախցիք, Տիարպէքիւրցիք. անոնց մէջ կային՝ քահանայ մը Խարբերդի քրդախօս Հայերէն և վարժապետ մը: Այս վերջինը Պոլսոյ բարեգործական նպատակով կազմուած ընկերութեան մը անդամն էր, որ զրկուեր էր վանայ կողմերու գիւղերը կրթութիւն տարածելու, բայց ուռա-թրքական պատերազմի խռովութիւններու ժամանակ միացաւ Սարհատի խումբին հետ, երբ Քիւրտերը զայն իր գիւղական դպրոցի մէջ, աշակերտներուն առջեւ սաստիկ ծեծեցին, և անոր սանիկներէն մէկ քանին առեւանգեցին, և մէկ քանի օրէն յետոյ կրկին արձակեցին:

Սարհատի խումբը կազմուած էր Քիւրտի կերպարանքով և կը գործէր Քիւրտի անունով: «Հայ անունէն կը խորշէր ան, ոչ թէ այն պատճառով որ այդ անունը ատելի էր անոր, այլ ընդհակառակը, կը սիրէր

ան Հայութիւնը, — բայց այդ անունը անհամապատասխան կը գտնէր թէ՛ իր պաշտօնին և թէ իր նպատակներուն: Իր թափառական կեանքին մէջ թէ ինքը, և թէ իր խումբը անդադար կը զարնուէին Քիւրտերու հետ և ան միշտ որ և իցէ թշնամական հաշիւ կը վերջանէին այս ու այն մահմետական ցեղին հետ, բայց եթէ ցոյց տային թէ իրենք Հայեր են, այն ժամանակ իրենց հակառակորդները կարող էին վրէժխնդիր ըլլալ այն ողորմելի և անպաշտպան Հայերէն, որոնք գուցէ Սարհատի գոյութենէն ամենեւին տեղեկութիւն չունէին:

Սարհատ իր խումբին հետ Տիարպէքիւրի կողմերն էր, երբ լսեց Քիւրտերու կատաղի շարժումը, երբ իմացաւ Ճէլալատիի սարսափելի դիտաւորութիւնը և երբ յայտնի եղաւ անոր Շէյխ Իպատուլլահի դժոխային խորհուրդը: Ան իսկոյն իւրայիններով շտապեց դէպի Աղբակի կողմերը: Երկու փափաք զայն քաշեց դէպի իր հայրենիքը, որը վաղուց մոռացեր էր. առաջինը, Աղբակը քիւրտերու արշաւանքի գծին վրայ գտնուելով, աւելի պիտի ենթարկուէր անոնց ասպատակութիւններուն, և կը մտածէր իր հայրենակիցներուն օգնութեան ձեռք հասցնել. երկրորդ, որ աւելի գլխաւորն էր, այնտեղ կար «մէկը», որուն նուիրուած էր իր բոլոր սրտով:

Սարհատի այն խօսքերը, որ ան կ'արտայայտէր իր հայրենիքին աւերակներուն վրայ չրջելու ժամանակ, այն խօսքերը, որ ան այնքան անգութ կերպով դուրս թափեց իր հօր առջեւ անոր հոգեվարքի բուգէներուն, — այս բոլորը յուսահատ սրտէ դուրս բղխած հառաչանքներ էին, այս բոլորը դամբանական ողբեր էին,

որ ան կը կարդար իր հայրենիքի գերեզմանական անշարժութեան վրայ: Ան կը զայրանար, անոր վրդովումը կատաղութեան և խելագարութեան կը հասցնէր զայն, երբ կը տեսնէր, որ իր հայրենիքը այն չէր, ինչ որ ինքը կը ցանկար որ ըլլար: Ան շատ լաւ կը հասկնար իր վիճակին բոլոր վատթարութիւնը, ինքը կը սարսափէր իր արիւնոտ ձեռքերէն, թէեւ այդ ձեռքերը միշտ թշուառներու պաշտպան եղեր են, եւ երբեք չեն թափեր անմեղի արիւն, — բայց անոր անձնասիրութիւնը կը վերաւորէր, տեսնելով, որ ինք իր բոլոր արժանաւորութիւններով ստիպուած էր աւազակային հրոսակի խումբի գլխաւոր մը ըլլալ, մինչդեռ կրնար ամբողջ գունդերու հրամայել և իր հայրենիքը մաքրել աւազակներէն:

Դեռ Աղբակ չը հասած, իր ընկերներուն առաջարկեց կենալ հոն, պատուիրելով հարկ եղած օգնութիւնը մատուցանել տեղւոյն բնակիչներուն, իսկ ինքը մինակ գնաց գէպի վան քաղաքը: Այնպէս ան ներկայացաւ փաշային, և յայտնելով այն վտանգը, որ կը սպառնայ Աղբակի հայերուն, խնդրեց, որ իրեն թոյլ տան՝ տեղային բնակիչներէն կազմել գունդ մը՝ երկիրը քիւրտներէն, և պաշխպօզուկներու ասպատակութիւններէն մաքրելու համար: Բայց անոր խնդրանքը չընդունուեցաւ, անոր պատասխանեցին, թէ «կառավարութիւնը ինք ամէն խնամքներ ի գործ դրեր է երկրին անդորրութիւնը պահպանելու համար:»

Ինք շատ լաւ կը հասկնար այս խօսքերուն նշանակութիւնը և վերադարձաւ վանէն առանց բաւականութիւն ստանալու: Եւ այս էր պատճառը, որ մենք

առաջին անգամ հանդիպեցանք անոր Խոշաբի ձորը միայնակ վանէն դառնալու ատեն, տխուր և յուսահատ:

Բայց անոր եռանդը դեռ ընդունովին չէր թուլցած: Երբ մտաւ Աղբակ, կրկին փորձեց իրագործել իր նպատակը: Դիմեց մէկ քանի քահանաներու, վարդապետներու և տանուտէրներու, կ'աշխատէր զանոնք համոզել, թէ պէտք է զինել ժողովուրդը զալիք վտանգին առաջը առնելու համար: Ընկալէտտին դեռ այն ժամանակ չէր սկսեր իր արշաւանքը, բայց ամէն տեղ սկսերէին յայանիուլ քիւրաբերու բարբարոսութիւնները: Ան օրինակ կը բերէր իրենց զրացի ձուլամէրկի ասորիները, որոնք զինուած էին և ոչ մէկ քիւրտ անոնց երկիրը ոտք չէ կրցեր կոխել, և ոչ ալ կառավարութիւնը կրցեր է զանոնք զինաթափ ընել. որովհետեւ կը պատասխանէին, թէ մենք պէտք է որ մեր գլուխը պահենք, երբ որ կառավարութիւնը մեզ պահպանելու կարողութիւն չունի: Ան այսպիսի շատ օրինակներ առաջ կը բերէր, քաջալերական խրախոյսներ կուտար, կը յորդորէր և ուրիշ շատ մը բաներ կ'ըսէր... Այս քահանաները, վարդապետները և ժողովուրդին իշխանները զայն յիմարի և խելագարի տեղ կը դնէին... Այս աւելի վշտացուց զայն, քան թէ փաշային խաբէութիւնը, և այն ժամանակ աւելի համոզուեցաւ, թէ այդ ժողովուրդը ինքն է որ ինքզինքը դատապարտեր է ցած ստրկութեան, թէ ինքն է պատրաստեր իրեն համար այնպիսի թշուառ ներկայ մը...

Այն օրէն, որ բաժանուեր էր ան իր ընկերներէն, անոնց մասին տեղեկութիւն չունէր, և չգիտէր, թէ ո՛ւրտեղ միացին կամ ի՞նչ շինեցին: Միայն այն օրը

որոշուած օր մըն էր, որ անոնք ամէն կողմերէ պիտի հաւաքուէին «քանդուած մատուռ»ի մօտերը, և ինքը այնտեղ երթալով, պիտի տեսնուէր իր ընկերներուն հետ: Բայց գերիներ տանողը կարաւանին անակնկալ հանդիպումը զայն ստիպեց ղրկել իր հաւատարիմ Մըստօն անոնք կանչելու Սախկալ-Թութան կիրճի մօտ ուրտեղ գուցէ կարողանային ազատել թշուառ գերիները:

Մըստօի ձեռնարկութիւնը անպտուղ չմնաց. նշանակած ժամուն Սարհատի ամբողջ խումբը պատրաստ էր Սախկալ-Թութանի մօտ: Ինքը նոյնպէս հասաւ այնտեղ: Տեսնելով իր ընկերները, համբուրուեցաւ բոլորին հետ, ըսելով.

— Ուրախ եմ, որ ամենքդ ալ մարմնով աւուղջ կը գտնեմ, թէև և համոզուած եմ, որ սրտով ձեզմէ ամէն մէկը վիրաւորուած է, վշտացած է, տեսնելով այնքան աւերածներ և կոտորածներ, որ գործեր է բարբարոս ձեռքը: Բայց այսօր գեղեցիկ դէպք մը առիթ կուտայ ձեզի գործ դնել ձեր քաջութիւնը, և ատոր համար ալ կանչեցի ձեզի: Մենք 13 հոգիով գործ պիտի ունենանք յիսուն հոգիէ աւելի վայրենի Հարաօշիներու հետ:

— Մըստօն բոլորը պատմեր է մեզի, պատասխանեց քահանան, որ այժմ կը կոչէին Տէլի-Պապա (*):

(*) Տէլի-Պապա կը նշանակէ խենթ-հայր. այդ անունը խիստ յարմար էր անոր տարապայման բնաւորութեանը, որ փոխեր էր քրիստոնէական ներողամտութիւնը հին կտակարանի վրէժխնդրութեան հետ:

Այս խաչով (ցոյց տալով իր սուրը) Հարաօշիներու զլխուն լաւ «պահպանիչ» մը կը կարգամ:

— Դէպքը, իրաւ գեղեցիկ է, այս կիրճին մէջ զուարճալի խաղ մը կ'ունենանք Հարաօշիներուն հետ, ըսաւ ոգեւորուած վարժապետը, որ այժմ կը կոչէին Բիթապ-Տէլիսի (*):

— Հարաօշիներու հետ գործ ունենալ աղէկ է նեղ ծակերու մէջ. այդ անիծուածները իրենց բերաններէն ալ կրակ կը փչեն, ըսաւ Սասունցի Յարօն, որ Սասուն-Այլսը կը կոչէին, այսինքն Սասունի արջ:

— Այդ դատարկախօսութիւններով ժամանակ կը կորսնցնենք. Հարաօշիները դիւրաւ ուտելու պատառ չեն, դիտել տուան Զէյթունցի Ներսոն, որուն Զէյթուն-Քայասը կը կոչէին, այսինքն Զէյթունի ժայռ:

— Իրաւ, ժամանակը թանկազին է մեզի, ըսաւ Սարհատ, գործի վրայ մտածենք: Հարաօշիները ձեզի յայտնի են իրենց քաջութեամբ, անոնց հետ երեսայի խաղ ունենալ անմտութիւն է: Մեզի կը նպատակ միայն տեղը և դիրքը, և այս պատճառով ես ընտրեցի այս կիրճը: Զեզմէ ամէն մէկը կը պահուի քարածայռերուն ետեւը, և կը սպասէ, մինչև ամբողջ կարաւանը կը լեցուի կիրճին մէջ. այն ժամանակ դուք պէտք է բաժնուիք երկու մասի, եօթը հոգի պէտք է փակէ կիրճին մուտքը, իսկ եօթը հոգի անոր ելքը: Մենք 14 հոգի ենք: Ես կուտամ յարձակողական նշանը բազէի ձայնով: Աշխատեցէք, որքան կարելի

(*) Բիթապ-Տէրիսի կը նշանակէ գիրքէ խելազարուած:

է, հետու մնալ արիւնահեղութենէ: Խօսեցէք միշտ Ռաւանդներու բարբառով, որովհետեւ Ռաւանդները Հարտօշիններու հետ թշնամի ցեղ մըն են. թող անոնք կարծեն թէ զործ ունին Ռաւանդներու հետ: Եթէ անձնատուր եղան, պայմաններու մասին կը խօսիմ ես: Յարձակումները միշտ մէկ տեղէ մը, կամ մէկ կողմէ մը պէտք չէ ըլլան. շուտ-շուտ փոխեցէք ձեր դիրքը, որ թշնամին կարծէ թէ բազմաթիւ էք: Փախչելու աշխատողները խկոյն ծակծկեցէք, որ ուրիշ տեղ լուր չտանին:

Սախկալ-Թութանը այն սարսափելի կիրճերէն մէկն էր, որուն նմանը չատ անգամ կը հանդիպէք Հայաստանի լեռներու մէջ. անոր աջուձախ կողմերէ սեպացած ժայռերը պարսպաձեւ կը բարձրանային մէջտեղը թողլով նեղ անցք մը, որուն մէջէն կարաւանը անցնելու համար պէտք էր որ բոլոր գրաստները իրարու ետեւէ շարուած ըլլային, որովհետեւ մօտէմօտ երթալու համար բաւական նեղ էր ճանապարհը:

Անոնք դտան կարաւանը այս դրութեան մէջ շարուած կիրճին մուտքէն սկսեալ մինչեւ անոր ելքը: Յոգնած կարաւանը խիստ դանդաղ կ'ընթանար: Սարհատ գործը այնքան ետ ձգեց, որ արեւը մարը մտաւ և բոլորովին մթնեց: Բայց լուսնեակ գիշեր էր: Այնուհետեւ, վեց հոգին իր հետ առնելով, կարեց կիրճին ելքը. իսկ վեց հոգի Տէլի-Պապային յանձնելով, պատուիրեց կարել կիրճին մուտքը: Կարաւանը մնաց մէջտեղը, նեղ փապարի մէջ լեցուած: Կարաւանը այն տեսակ դրութեան մը մէջ կը գտնուէր որ, իրեն թէ մտցուած ըլլար հակայական խողովակի մը մէջ, որուն երկու ծայրերը փակուած էին:

Բազէի սուր և ձգական ձայնը հնչեց, իբր թէ կը մօտենայ իր որսին: Չանազան տեղերէ լսելի եղան հրացաններու որոտումներ: Կիրճին մէջ սկսաւ աղմկալի իրարանցում մը և բարձրացաւ խուլ դղրդիւն մը: Հարտօշինները կատղած գազաններու նման սկսան այս ու այն կողմ վազվզել. բայց ամէն տեղ կը հանդիպէին որոտացող կրակներու: Առիւծը ինկած էր երկաթէ վանդակին մէջ:

Քիւրաը վտանգի բոլորներուն ցոյց կուտայ իր բնաւորութեան բոլոր վսեմութիւնը: Ան վիշապ կը դառնայ և կ'ուզէ լեռները, ժայռերը կլլել: Կիրճի ահագին պարսպաձեւ շղթաները ոչինչ կը թուէին կատղած Հարտօշիի աչքին. ան վագրի նման կը մագլցէր սեպացած ժայռերը, որ վեր բարձրանայ եւ դէմ առ դէմ հանդիպի թշնամիին: Բայց բնութիւնը յաղթող կը հանդիսանար. վագրը սարսափելի բարձրութենէն կրկին կը դահավիժէր, կրկին կը գլորէր վար:

Կիրճին մէջ քիւրտերու կատաղի աղաղակը, գեւրիներու լացն ու կոծը, աջ ու ձախ որոտացող կրակներու բոմբիւնը, իրար խառնուելով, կը կաղմէին խիստ սոսկալի ներդաշնակութիւն մը: Կռիւը երկու կողմէն եւս կը շարունակուէր գազանային յամառութեամբ: Քիւրտերը վճռեւ էին մինչեւ վերջին շունչը ընդդիմանալ: Այն ժամանակ բազէի խորհրդաւոր ձայնը նորէն երեք անգամ հնչուեցաւ, ատիկա նշան էր թէ պէտք չէ գթալ: Գնդակները կարկուտ արագութեամբ սկսան թափուիլ կիրճին մէջ:

Պարզ լուսնային գիշերը բաւական կը նպաստէր կռուին, և մեր քաջերը չէին վրիպեցնէր իրենց հար-

ուսանողները ուղղակի նշան կ'առնէին միայն Քիւրտերուն, և գերիներուն չէին վնասեր:

Ամբողջ ժամ մը եւս յուսահատական յանդգնութեամբ կռուելէ յետոյ, Քիւրտերու մէջէն լսելի եղաւ ձայն մը «անձնատուր կ'ըլլանք»: Այն ժամանակ Սարճատ բարձրացաւ քարի մը վրայ և սկսաւ վերէն խօսիլ:

— Աւելի լաւ կ'ըլլար, որ չուտ անձնատուր ըլլայիք, այն ժամանակ գոնէ ձեր մեծ մասը կենդանի մնայած կ'ըլլար. դուք ձեր յամառութեամբ շատերը կոտորել տուիք: Վնասը մեծ չէ, քաջերու ճակատագիրն է այդ. կը գովեմ ձեր յանդգնութիւնը: Հիմայ լսեցէ՛ք պայմանները. — դուք ամէնքդ կը մնաք կիրճին մէջ. բայց աւարը և գերիները բաց կը թողուք իրենց գրաստներով: Մենք ձեզմէ չենք առներ ձեր զէնքերը և ձիերը. ատոնք պէտք են ձեզի. միայն կողոպուտէն ոչինչ պէտք չէ պահէք ձեզ մօտ: Դուք կը մնաք կիրճին մէջ և չէք շարժուիր մինչեւ առտուան լուսաբացը. այն ժամանակ ազատ էք, որ կողմ կ'ուզէք, գացէք: — Համաձայն էք:

— «Համաձայն ենք», լսելի եղաւ կիրճին մէջէն:

— Ուրեմն բաց թողէք գերիներն ու աւարը:

— Քանի մը ժամուան մէջ կիրճը դատարկուեցաւ: Այնտեղ մնացին քսան հոգիի չափ Հարաօյիներ միայն:

— Տէրի-Պապա, դարձաւ Սարճատ դէպի քահանան, քեզ հետ կ'առնես չորս հոգի և կը քչես կարաւանը դէպի Սալմաստ. մինչև արեւուն ծագիլը դուք կ'անցնիք Պարսկաստանի սահմանը, և Սալմաստի Հայերուն մօտ ողորմելիները ապահով կ'ըլլան, որովհետև այնտեղ փախեր են բոլոր Աղբակեցիք, որոնք ազատ-

ուեր են Քիւրտերու ձեռքէն: Սալմաստ Պարսից երկիր է, այնտեղ Տաճկաց Քիւրտերը չեն կրնար մտնել: Լսէ՛, ամենեւին ցոյց պէտք չէ տաս Հայութիւնդ և գերիները պէտք չէ գիտնան, թէ ո՛վ ազատեց զիրենք: Պարսից սահմանէն դուրս կը դառնաս քու ընկերներուդ հետ և մեզի կը գտնես իրցի ձորի մէջ, այն քարանձաւը, որ քեզի ծանօթ է: Իսկ ես այդ անպիտանները կը պահեմ կիրճին մէջ, մինչև որ դուք բաւական կը հեռանաք, և արեւը դեռ չծագած, թոյլ կուտամ որ երթան:

Տէրի Պապայի համբերութիւնը հատած, պատասխանեց.

— Անիծուած ըլլամ, եթէ ես տէրտէր ժամանակս այսպիսի երկար քարոզ տուեր եմ: Օրհնած, ի՞նչ ծանր ու բարակ ամէն բան այսչափ կը բրդեւ. կարծեմ ես նոր չեմ սովորիւ իմ գործը:

— «Ուրիշին խրատը լսէ, և իմացածդ ալ քեզի պահէ», ըսեր են մեր պապերը, պատասխանեց Սարհատ ծիծաղելով: — Հիմայ գացէ՛ք: Տէր ընդ ձեզ:

Կարաւանը սկսաւ շարժել դէպի Սալմաստայ կողմը ազատուած մարդու բոլոր արագութեամբ, որ դեռ նոր կը փախչի վտանգէն: Գիշերային լռութեան մէջ լսելի կ'ըլլային ջերմ օրհնութիւններ այն բազմաթիւ թշուառներու բերաններէն, որոնք արտասուալի աչքերով կը մօտենային դէպի իրենց ազատիչները...

Մէկ քանի օր յետոյ ամբողջ Աղբակի գաւառին մէջ տարածուեր էր այսպիսի լուր մը, թէ Հարաօյիները անագին աւար և գերիներու մեծ բազմութիւն մը կը բերեն եղեր Շատախի կողմերէն, և թէ Ռաւանդները վրայ թափեր և Սախկալ-Թութանի կիրճին մէջ

խելեր են Հարստօշիններու թէ աւարը և թէ՛ գերինները, բայց ո՛ւր են տարեր, յայտնի չէ. Սարհատի և անոր խումբի մասին ոչինչ չէր խօսուեր... Քիւրտներուն մէջ իրարմէ աւար և գերիններ խլելը այնքան սովորական էր, որ ոչ մէկուն չգարմացուց յիշեալ լուրը, և Հայերու վրայ կատկածիլ անգամ չէին կրնար, որովհետեւ Հայը անընդունակ կը համարէին այդ գործին: Իսկ Սարհատի խումբը ինքզինքը ձեւացուցեր էր Ռաւանդաներու կերպարանքով, որ Հարստօշիններու հետ ցեղական թշնամութիւն ունէին:

Ե.

Աղբակայ ամբողջ գաւառին մէջ ոչ մէկը չէր մնացեր. 24 գիւղեր բոլորովին աւերակ և դատարկ էին. բնակիչները մասամբ կոտորեր էին և մասամբ գերի տարեր էին Քիւրտները, իսկ մնացածները փախեր էին Պարսից սահմանակից Սալմաստ և Սօմայի գաւառները, ապաստանելով տեղացի Հայերուն մօտ: Արշաւանքը այն աստիճան անակնկալ և յանկարծակի եղեր էր, որ փախստականներ հազիւ կրցեր էին ազատել իրենց թշուառ գլուխը, իսկ տուն տեղ, գոյք և անասուն, թողեր էին թշնամիին:

Ճէլալէտտինի արշաւանքը կը նմանէր սարսափելի հեղեղի մը, որ մէկ անգամով չվերջանար, որ կուգայ, յետոյ կ'ընդհատուի, և կրկին կատաղի հեղելը կը սաստկանայ յորձանքներով: Ան նախապէս իր

հետ ունէր հինգ հազար ձիաւոր միայն, որոնցմով գուրս եկաւ Աղբակէն, կը դիմէր դէպ ի Պայազլիտ և որ կողմէն որ անցնէր, իր ետեւէն կը թողուր աւերակներ և ամայութիւն: Եւ այնուհետեւ, անոր արշաւանքի ձայնը լսելով հեռաւոր տեղերու Քիւրտները, խումբերով կուգային, և կը դիմէին դէպ ի իրենց առաջնորդին բանակը: Այս վերջինները կը լրացնէին, ինչ որ պակաս թողուցեր էր ճէլալէտտին: Հեղեղին յորձանքը այսպէսով կը կրկնուէր և միեւնոյն երկիրը մէկ քանի անգամ կ'ենթարկուէր ասպատակութիւններու:

Ճէլալէտտինը, իբրեւ չէյխ և զօրավար, մըական էր, որ յանձն առաւ քիւրտներու գլխաւորութիւնը, առաջնորդելու զանոնք դէպ ի պատերազմին դաշտը: Բայց քիւրտները առաւելապէս գրգռողը և անոնց կատաղութիւնը ոգեւորողը ուրիշ չէյխ մըն էր որ իր գեւոր գլուխը կը համարուէր և կը ներգործէր իր սրբազան թուղթերով քիւրտներու դարայքէկիրներու, գաւառները և միւֆթիներու վրայ: Ատիկա Շէյխ Իպատուլլահն էր: Քրիստոնէութեան այդ երդուեալ թշնամին թոյլ տուեր էր ամեն տեսակ անգթութիւններ, և հրամայեր էր ամենեւին չը խնայել...

Պատերազմի ժամանակ ինչպէս քիւրտներու, նոյնպէս բոլոր մահմետական ցեղերու սպառազինութեան պատճառը կըլլար՝ կոյր մուսուսագութիւնը մէկ կողմէ և կողոպուտի ու յափշտակութեան ծառաւը միւս կողմէ: Անոնց մէջ կը խաղան երկու կրքեր՝ — հոգեւոր և նիւթական. առաջինին մէջ ան բաւարարութիւն կը գտնէ ոչ մահմետականները մորթելով, իսկ երկրորդը

կը գոհացնէ անոր գոյքը և հարստութիւնը յափշտակելով: Եւ այս պատճառաւ ձէլալէտախնի զօրքը խիստ դանդաղ կընթացար. ան մէկ կողմէ կը հնձէր, բայց իր հունձը իր հետ չէր կրնար տանիլ — միւս կողմէ, պէտք էր հունձքը տանիլ, հասցնել իրենց բնակութեան տեղերը և նորէն վերադառնալ ու միանալ բանակին հետ և շարունակել ընթացքը դէպի Պայաղիտ: Այս էր անոր զօրախումբին անդադար բաժանման և կրկին միաւորութեան պատճառը: Ձէլալէտախնի իր ճանապարհը մաքրելով առաջ կընթանար դէպի Պայաղիտ:

Բայց կարելի չէ միանգամայն ուրանալ քիւրտերու մէջ գտնուող ազնիւ մարդիկը. անոնց մէջ կային եւ այնպիսիներ, որոնք զուրկ չէին բարի զգացումներէ, որոնք չէին մասնակցեր գէշ դործի: Այս տեսակ մարդերէն մէկն էր Օմար աղան, իր հօտերով ևւ երամակներով հարուստ քիւրտը, որ փոքրիկ ցեղի մը գլխաւորն էր: Ան չը մասնակցեցաւ ձէլալէտախնի արշաւանքին: Եւ լսելով անգութ ծերունիին դիտաւորութիւնը, նախապէս եկաւ Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը և յայտնեց վանահայր Եղիազար վարդապետին թէ քանի մը օրէն ինչ դառն վիճակ կ'ըսպասէր Աղբակի հայերուն: Ան խորհուրդ տուաւ վանահօր օգուտ քաղել վանքին անմատչելի ամրութիւններէն, եւ այդ նուիրական բերքը ընտրել իբրեւ պաշտպանողական դիրք մը, եւ այնտեղ հաւաքելով չրջակայ հայ գիւղերու հարստութիւնները, — այնտեղէն ընդգլխմանալ թշնամիին: Օմար աղան խոստացաւ ինքն ալ միանալ վանահօր հետ և իր խոստումը կատարեց գործքով, որովհետեւ ան ալ երկիւղ ունէր ձէլալէտախնէն, և աւ-

նոր արշաւանքին չը մասնակցելուն համար և կը վախնար որ կենթարկուի չէյխին վրէժխնդրութեան: Եւ այս պատճառով իր տան հարստութիւնը հաւաքեց վանքին մէջ և իր մարդիկներով պատրաստ էր պէտք եղած ժամանակ, միանալով հայերուն հետ, ընդգլխմանալ թշնամիին:

Եղիազար հայր սուրբը ընդունեց իր վաղեմի բարեկամին՝ Օմար աղայի խորհուրդը, որուն հաւատարմութեան վրայ կատարեալ վստահութիւն ունէր, և Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքին չրջակայ հայ գիւղերու թէ՛ բնակիչները և թէ՛ անոնց գոյքը ու անասունները հաւաքել տուաւ վանքին մէջ:

Բարդուղիմէոս առաքեալի վանքը այն հնադարեան վանքերէն մէկն էր, որ իր գոյութիւնը կը պահպանէր Լուսաւորչի ժամանակներէն: Ամբողջ տաան եւ վեց դար, պատերազմելով բնութեան խստութիւններու և բարբարոս ձեռքերու դէմ, այդ վանքը կանգուն էր, իբրեւ հսկայական յիշատակարան մը կրօնասէր հայուն նախկին ճարտարապետութեան: Ան վկայ եղեր էր բազմաթիւ եղեռնական անցքերու ան տեսեր էր կրակապաշտ պարսիկներու, արաբներու և մօնղոլներու բոլոր անգթութիւնները: Ան իր հոյակապ կողքերուն վրայ կը կրէր բազմաթիւ յիշատակարաններ, թէ քանի՛, քանի՛ անգամ կործանուեր էր, եւ կրկին հայկական ջերմեռանդութիւնը նորոգեր է զայն:

Այդ վանքը բաւական ամուր դիրք ունի. ան կառուցուած է բլուրի մը բարձրաւանդակին վրայ, որուն զազաթը արհեստական բանուածքով աւելի եւս բարձրանալով, անոր վրայ դրած է վանքին հիմնարկութիւնը: Բլուրին երեք կողմէն կը չրջապատէ ահագին խորու-

Թեամբ ձոր մը, որու մէջէն կը հոսի Տիգրիսի վերին ճիւղերէն մէկը, որ սովորաբար կը կոչուի «Վանքի գետ»։ Բլուրին չորրորդ կողմը կը միանայ լեռնային թեւին հետ, որուն վրայ շինուած է հայ գիւղ մը, որ վանքի սեփականութիւնը ըլլալով, կը կոչուի «Վանքի գիւղ» եւ հարիւր քայլ հազիւ հեռու վանքէն։

Վանքը պատած էր պարիսպներով եւ աշտարակներով։ Եւսէր իր մէջ, բայց հոյակապ տաճարէն, շատ մը խուցեր միաբանութեան համար եւ շատ մը ուրիշ ծածկոցներ վանքին տնտեսութեան, մշակներու եւ անասուններու համար։ Երբ որ ձալալէտտինի արշաւանքին ձայնը հասաւ այս կողմերը, վանքին օթեւանները լեցուն էին Աղբալի բնակիչներով, իսկ անոնց թանկաւէրն հարստութիւնները պահուած էին տաճարին գաղտնի պահարաններուն մէջ։ Եւ «Վանքի գիւղ»ին մէջ հաւաքեր էին անոնց անասունները։

«Վանքին գետը», որ կը հոսէր ձորին մէջէն, իր եղերքը կը թողուր բաւական ընդարձակ եւ հարթ տարածութիւն մը, որ պատած էր խոտով, եւ կը ներկայացնէր կանաչադարձ հովիտ մը, որ գարնան սկիզբը կը վառվռէր դեղնադոյն ծաղիկներով։ Այս մարդագետիներուն վրայ կ'արածէին վանքին պատկանող ձիերու երամակները։

Առտու մը սարսափելով տեսան, որ յիշեալ հովտին վրայ, գետի ափերուն մօտ, կաղմուած էին բազմաթիւ վրաններ։ Քիւրտերու խաչնարածները իրաւունք չունէին վանքին մօտ, անոր կալուածներուն վրայ գետեղել իրենց վրանները։ Ուրեմն ատոնք ըլլալու էին այն ինքնակոչ հիւրերը, որոնց կը սպասէին վանքը ապաստանողին սոսկալի երկիւղով։ Ամենքը մեծ տաղ-

նապի մէջ ինկան։ Ամէն կողմէ ոչխարներ, կովեր եւ երկրագործական անասուններ սկսան քշել դէպի գիւղը։ Տաղնապը աւելի մեծցաւ, երբ հովիւ մը լուր բերաւ վանահօրը, թէ ձէլալէտտինը բազմաթիւ քիւրտերով իջեւաներ է վանքին մարգերուն վրայ։

Վանահայր Եղիազար վարդապետը վիթխարի մարդ մըն էր։ Թէեւ անոր ականջները ծանր կը լսէին, բայց անդադար դորձ ունենալով Քիւրտերու հետ, ինչպէս կ'ըսեն, «կէս քիւրտ» դարձեր էր, այսինքն աներկիւղ արիական սիրտ մը ստացեր էր։ Երբ լսեց հովիւին բերած լուրը, ամենեւին չզգաց այն յուսահատական երկիւղը, որ կը սիրէ թուլասիրտ մարդոց վտանգի բուսկներուն մէջ։ Վանահայրը նոյն միջոցին նստած էր իր փոքրիկ խուցին մէջ եւ անոր մօտ կը գտնուէր քիւրտ իշխան մը բաւական համակրական դէմքով։ Այս վերջինը Օմար աղան էր։ Երկուքն ալ դուրս ելան, երբ լսեցին հովիւին խօսքերը։ Անոնք դիմեցին դէպի վանքին արեւելեան պարիսպին կողմը, ուրկէ կ'երեւար շէյխին բանակը։ Թէ՛ վանահայրը եւ թէ՛ քիւրտ ազնուականը, դիտակները ուղղելով դէպի բանակը, քանի մը բոպէ շարունակ կը նայէին։

— Ան է, ըսաւ Օմար աղան վրդովուած ձայնով, ծերունի աւաղակը բաւական բազմութիւն հաւաքեր է իր չուրջը։

— Ի՞նչ պէտք է ընել, հարցուց վանահայրը ոչ սակաւ խռովութեամբ։

— Ուրիշ հնար չկայ, պատասխանեց քիւրտը այժմ աւելի պաղարիւն կերպով, դուք պատուիրեցէք ժողովուրդին հաւաքուիլ վանքի պարիսպներուն մէջ, դիւ-

ները փակել տուէք. վանքը բաւական ամուր է պաշտպանուելու համար:

— Ես ալ այնպէս կը մտածեմ, պատասխանեց վարդապետը, ես վանքին պահարաններուն մէջ բաւական հրաշաններ եւ վառօդ ունիմ պահած, զգուշութեան համար շատոնց ի վեր կը պահէի քովս. հիմա հանել կուտամ. պէտք է բաժնել անոնց որոնք նետելու վարժ են. ես կը ճանչնամ մերիններէն շատերը որ այդ գործին ընդունակ են:

— Իմ մարդիկս ալ շուտով կուգան ըսաւ քիւրտը. — պէտք է ժամանակ կորսնցնել, ինչ պիտի ընէք, մի՛ ուշացնէք:

Վանահայրը հեռացաւ պէտք եղած պատրաստութիւնները կարգադրելու համար: Բայց Օմար աղան դեռ կանգնած էր առաջուան տեղը եւ դիտակը ձեռքը կը նայէր: Քիւրտերու մէջ շատ աղանդներ կան. այդ մարդը կը պատկանէր աղանդի մը, որ հակառակ էր շէյխին դաւանութեան: Աղանդներու տարբերութիւնը նոյն ազդեցութիւնը ունին քիւրտերու վրայ եւ նոյն խտրութիւնները կը ձգէ անոնց մէջ, իբրեւ ցեղական տարբերութիւններ, մանաւանդ երբ յարաբերութիւնները կտրուած կ'ըլլան թշնամական հանգամանքներով: Օմար աղայի ցեղը այս տեսակ պատճառներով բաժնուած էր այն ցեղերէն, որոնք հաւաքուելիք չէյիսին չուրջը:

Բայց վանահօր դիտաւորութիւնը սաստիկ արգելքներու հանդիպեցաւ ժողովուրդին կողմէ. ոչ ոք չփափաքեցաւ համաձայնիլ անոր հետ: «Մեզ ամենքս կը կոտորեն, կ'ընէին անոնք, որո՞ւ վրայ ձեռք կը բարձրացնենք. քիւրտին մէկ մաղին դպչիլ անկարելի է.

մեզի կենդանի կ'այրեն, մեր որդիքը, մեր կանայքը կը կոտորեն: Մենք անոնց չենք ընդդիմանար, թո՛ղ գան, ինչ որ կ'ուզեն թող տանին, միայն մեզի եւ մեր որդիներուն խնայեն...»

— Կուգան, ձեր բոլոր ունեցածը կը տանին եւ ձեզ ու ձեր որդիներուն չեն խնայեր... Կ'ըսէր վարդապետը արցունքը աչքերուն մէջ: — Ինձ ականջ դրէք. մեր սուրբ վանքը կը պահպանէ մեզի. մեր յոյսը թող անոր վրայ դնենք... Մեր մէջ շատ սղաժարդներ կան... Օմար աղան ալ մեզի կը միանայ...

Բայց ոչ ոք չէր ուզեր լսել զայն:

— «Անկարելի բան է, կը գոռար ամբոխը — եթէ դուն կ'ուզես մեզի փրկել, հեռո՛ւ առ տէրտէրը եւ տանուտէրերը, դնա շէյխին մօտ, անոր ոտքերը համբուրէ, աղաչէ, պաղատէ, ըսէ՛, ինչ որ կ'ուզէ կուտանք, միայն թէ մեզի կենդանի թողու...»

Քաջասիրտ վարդապետը շատ խօսեցաւ, երկար կը յորդորէր եւ կը խրախուսէր, բայց թուլասիրտ եւ ստրկացած ամբոխը չընդունեց անոր խորհուրդը: Վերջը ան ստիպուած եղաւ առնել իր հետ քանի մը ծեւրունիներ եւ քահանաներ ու դիմել շէյխին մօտ:

Այն ժամանակ Օմար աղան մօտեցաւ անոր եւ ըսաւ հետեւեալ խօսքերը.

— Ես գիտէի որ այսպէս կ'ըլլար... բայց դուն ի՞նչուր կ'երթաս. քեզի կը բռնեն, կը պահեն եւ գուցէ կը սպաննեն...

— Պիտի երթամ, ճար չունիմ, թող սպաննեն... ըսաւ վշտացած վարդապետը: — Ժողովուրդը ինձ հանգիստ չթողուր...

— Ինձ այսուհետեւ աւելորդ է այստեղ մնալ...
ըսաւ քիւրտ ազնուականը:

— Ես ալ խորհուրդ չէի տար մնալու համար, պատասխանեց վանահայրը. — դացէք, Տէր ընդ ձեզ. միայն ընդունեցէք կատարել իմ վերջին խնդրանքս. առէք այդ բանալին, նոյն պահարանին մէջ, ուր պահած եմ ձեր գոյքը, հոն երկու արկղերու մէջ պահուած են վանքին սրբութիւնները, տարէք ձեզի հետ. թող աւաղակներուն ձեռքը չիցնան: — Դուք միշտ այնքան հաւատաւոր եք դէպի մեր վանքը, որ ոչ մէկ քրիստոնեայ ունեցած չէ:

— Կը տանիմ, միամիտ եղէք, պատասխանեց ֆիւրտը: — Բայց դուք վեր առէք ձեզի հետ իմ մարդոցմէն մէկը. ան հեռուէն կը հետեւի ձեզի և եթէ ձեզ բռնելու կամ պահելու ըլլան, ինծի կ'իմացնէ:

Վանահայրը համբուրուեցաւ իր բարեկամին հետ և սկսաւ դիմել չէյխին բանակը: Ան ամենեւին յոյս չուներ, թէ կը վերադառնայ այնտեղէն և միւս անգամ կը տեսնէ իր բարեկամը:

Նոյն միջոցին հասան Օմարի մարդիկը, բերելով իրենց հետ երեսունի չափ աւելորդ ձիեր, և ան բեռնել տուաւ իրեն պատկանող իրեղէնները, որ քանի մը օր առաջ ապահովութեան համար բերեր էր այնտեղ. ան չմոռցաւ իր հետ առնել նաեւ ուրիշ երկու արկղեր, որոնց մասին խնդրեր էր, դռնապանը բացաւ պարիսպին գաղտնի դռները, և ազնիւ ֆիւրտը խիստ տխուր սրտով համբուրեց տաճարին սուրբ սեղանը, և հեռացաւ վանքէն:

Վանահայր Եղիազար վարդապետ գնաց չէյխին բանակը, և այլեւս չվերադարձաւ այնտեղէն...

Մէկ քանի ժամ յետոյ ֆիւրտերը խումբ խումբ մտան նախ «Վանքին գիւղը», առաջ սկսան անասունները շուրս քշել, յետոյ տունները դատարկեցին և անոնց մէջ գտնուած իրեղէնները գրաստներու վրայ բեռնելով, ճամբու գրին: Երբ գիւղին հետ իրենց հաշիւը վերջացուցեր էին, մտան վանքը. այնտեղ ամբարուած էր շրջակայքի բոլոր հարստութիւնը. — սկսան դուրս կրել: Ողորմելի ժողովուրդին լացն ու կոծը, անոնց դառն աղաղակները ամենեւին չէին ազդեր յափշտակիչներու անգութ սրտերուն... ամենափոքր ընդդիմութիւնը կը պատասխանուէր սրով և ափսոսանքով:

Ահա այս սարսափելի անցքը անցեր էր, որ Սարհատի խումբը, Սախկալ-Թութանի քաջագործութենէն յետոյ, գիշեր մը դիմեց դէպի Բարդուղիմէոս առաքեալին վանքը:

Ինչ կը վնասէր թշուառ երիտասարդը այն կիսով չափ կործանուած և դատարկացած վանքին մէջ...

Թ.

Մութ գիշեր էր: Ամպամած երկնքին վրայ, ոչ մէկ աստղ չէր երեւէր. երկինքը ու գետինը, կարծես, միացած էին թանձր սեւաթուր դանգուածով: Ամէն ինչ լուռ էր. միայն գիշերային ցուրտ քամին կը գուշակէր մրրիկ և անձրեւ: Հեռաւոր լեռներու վրայ

կայծակը երբեմն կը վայլատակէր, և որոտման խուլ ձայնը մանր դղրդիւններով կը տարածուէր խաւարին մէջ պահուած սարերու մէջ:

Գիշերային այս սոսկալի պահուն քանի մը ստուերներ, թափառաշրջիկ ուրուականներու նման, խաւարին մէջ կը շարժէին. անոնք միացան, փոքրիկ խումբ մը կազմեցին, կարծես, բանի մը վրայ խորհելու համար. յետոյ կրկին բաժնուեցան և առանձին առանձին սկսան գիմել դէպի Բարթուղիմէոս առաքեալի վանքին գիւղը, որ գրեթէ վանքին մօտն էր:

Գիւղը նոյն ժամուն խաւար ու լուռ էր և ընդարձակ գերեզմանատան մը նման, ամէն շարժում, ամէն կենդանութիւն հանգչեր էր այնտեղ: Բայց մէկ տեղէ մը կ'երևէին միայն լոյսի նշոյլներ. վանքի հսկայական շինուածքն էր ատ, որ կանգնած էր բարձր բլուրին վրայ, որուն շուրջը կը բացուէր խորին անդունդ մը, որ կորած էր մթութեան մէջ. միայն այնտեղէն հոսող գետը իր զայրացած գոռում գոչումներով կը վրդովէր տիրող լուսթիւնը:

Եթէ մարդ մը նոյն ժամուն մտնելու ըլլար յիշեալ շինութեան մէջ, ուրկէ լոյս մը կը նշմարուէր, անոր աչքերուն առջեւ կը ներկայանար տխուր տեսարան մը. գեղեցիկ տաճարը բոլորովին մերկացեր էր իր փառահեղ զարդարանքէն, անոր հոյակապ կամարներուն ներքեւ կը տիրէր դատարկութիւն միայն. ո՛չ խաչեր, ո՛չ գիրքեր, ո՛չ պատկերներ, ո՛չ ջահեր, ո՛չ չինչ չէր երևէր. սուրբ սեղանը կը ներկայացնէր սպանդանոցի նման բան մը որ չաղախուած էր արիւնով...

Տաճարին մէկ կողմը կապած էին ձիեր, որ խոտ

կ'ուտէին. իսկ միւս կողմը նստած էին խումբ մը քրիւտեր: Մէջտեղը կը վառէր ահագին խարոյկ մը: Տաճարին մէջ գտնուած փայտեղէնները — աթոռները, գրակաշները, դռները — հեղհեղ էր ջարդէին և կը ձգէին խարոյկին վրայ, բոցերը սաստկացնելու համար: Կրակին մէջ դրած էին քանի մը շամփուրներ և պղնձէ թասեր, որոնք այն աստիճան շէկացեր էին, որ հաղիւ կ'որոշուէին կարմրած ածուխներէն:

Կրակէն ոչ այնքան հեռու, թեւերը և ոտքերը չուաններով կապուած, մերկ սալայատակին վրայ ինկած էին քանի մը մարդիկ, և սարսափելի խռովութեան մէջ կը սպասէին դռն ձգնաժամի մը: Եթէ մարդ կը ցանկայ տեսնել գեհնի դատապարտեալներու յուսահատական երեսները, այդ թշուառներուն դէմքը նոյն օրինակը կը կրէր:

Անոնցմէ քիչ հեռու, խառնիխուռն կերպով դիպուած էին դանաղան իրեղէններ, որոնք կը ներկայացնէին վանքին անօթեղէնները և նուիրական կարասիները:

Քիւրտերէն մէկը ոտքի ելաւ և մօտեցաւ կապուածներուն այս խօսքերով.

— Ըսէ՛ք, անհաւատներ, ալ ինչ ունիք պահած, ըսէք, մի՛ պահէք, եթէ չէք ուզեր շան նման սատկիլ: Կը տեսնէք այն կարմրած շամփուրները, ձեզի համար պատրաստուած են:

— Աղայ, ոտքերուդ մատաղ ըլլանք, պատասխանեցին կապուածները ողորմելի ձայնով. միայն ան էր, ինչ որ կար, ալ ուրիշ ոչինչ չէ մնացեր, եթէ բան մը պահած ըլլանք, թո՛ղ Աստուած մեր աչքերը կոյրցնէ, թող մեր հոգին դժոխքի բաժին ըլլայ:

— Մտաւ կ'ըսէք, անիծուած շուներ, գոռացքիւրաք, այդ վանքին մէջ թագաւորի մը հարստութիւն կար, ինչ եղաւ :

— Աղայ, ոտքերուդ հոգը դառնանք, խղճա՛ մեզի, մի՛ սպաններ... Թո՛ղ Աստուած մեզ ոչնչացնէ, եթէ մեր լեզուէն սուտ խօսք դուրս կ'ելլէ: Այս էր, ինչ որ մնացեր էր. բոլորը տարին, ոչինչ չթողուցին... Դուք լաւ գիտէք, այս մէկ քանի օրուան մէջ այս վանքը քանի՛ քանի անգամ կողոպտուեցաւ... Ծովը ըլլար, կը ցամքէր. սար ըլլար, կը հալէր...

Խօսող քիւրաք, որ իր խումբին գլխաւորը կ'երեւէր, դարձաւ ընկերներէն մէկուն :

— Այս կեալուրները մինչեւ որ շամփուրներուն համը չառնեն, ուղիղը չեն ըսեր: Իներէ՛ք :

Քիւրաքերէն մէկ քանին մօտեցան կապուածներուն և սկսան մերկացնել զանոնք, իսկ մէկ քանին ալ կրակէն դուրս հանեցին կարմրած շամփուրները :

— Սկսեցէ՛ք, հրամայեց առաջին խօսողը . — միայն խաչի ձեւով, ասոնք շատ կը սիրեն խաչը :

Դահլիճները սկսան կարմրած շամփուրներով խաչաձեւ տաղել կապուածներու մերկ կուրծքը և անոնց մարմինն ուրիշ մասերը: Կրակի նման շիկացած երկաթը կ'այրէր և ճրդ-ճրդալով կը մխուէր կենդանի մսին մէջ... և մուխը ձենձային խանձահոտութեամբ վեր կը բարձրանար: Քիչ մը պաղած երկաթները կրկին կրակի մէջ, կը գնէին և վեր կ'առնէին նորերը: Դժու խային գործողութիւնը կը շարունակուէր: Թշուառները կը հառաչէին, կը մրմնջէին և ցաւալի ձայներ կը հանէին...

— Մէկ անգամով մորթեցէ՛ք ի սէր Աստուծոյ, Թո՛ղ շուտ մեռնինք, կը պոռային անոնք:

Այսպէս անդադար կը մրմնջէին ողորմելիները, բայց գործողութիւնը դեռ կը շարունակուէր. մինչեւ որ այլեւս հասկնալի չէին ըլլար անոնց խօսքերը, միայն լսելի կըլլային խուլ հառաչանքներ...

— Բաւական է, հրամայեց խումբին գլխաւորը և դարձաւ դէպի կապուածներէն մէկը, որուն դեռ ձեռք չէին դպցուցեր:

Այս թշուառը քահանայ էր:

— Քեզ պահեցինք վերջը, որ քու տանջանքդ աւելի փառաւոր ըլլայ, ըսաւ քիւրաք Նեգնական եղանակով: Կը տեսնես կրակին մէջ այն կարմրած պղնձէ թասը. ան թաղի շատ նմանութիւն ունի. անով պիտի պսակեմ քու գլուխը, որովհետեւ քահանայ ես:

Քահանան, շարժուած կրօնական զգացումով, պատասխանեց.

— Իմ տէրը փուչէ պսակ կրեց, իսկ անոր ծառան սիրով կ'ընդունի պղնձէ թասը... Բայց միտքդ բեր, աղայ, որ վերը Աստուած կայ, որ այս բոլորը կը տեսնէ որ ամենուս տէրն է. Ան անպատիժ չի թողուր այն մարդը, որ անմեղի արիւն կը թափէ: Ինչո՞ւ ի դուր տանջել կուտաս մեզի: Իմ ընկերներս սուտ չըսին, վանքին մէջ ուրիշ ոչինչ չէ մնացեր ինչ որ կար, բոլորը տուինք ձեզի: Բոլոր գաղանի պահաբանները բացինք ձեր առջեւ: Եւ դուք այնքան անգութ եղաք որ Բարդուղիմէոս առաքեալի սուրբ գերեզմանն ալ քանդեցիք, կարծեւով թէ այնտեղ գանձ կայ պահուած: — Ինչ որ կար, տարաւ ձէլալէտափնը, անկէ յե-

տոյ տաան անգամէ աւելի քիւրտերը մտեր են այս վանքը... դուք վերջինն էք:

— Սուտ կը խօսիս, կեղծաւոր չուն, պոռայ գաւառը. — բերէ՛ք թասը:

Քիւրտերէն մէկը ունելիով դուրս հանեց կրակէն կարմրած թասը. քահանային ալեգարդ գլուխը բացին, եւ կը պատրաստուէին հրաշէկ «արախչինը» անոր գլխին դնել: Աստուծոյ սեղանին սպասաւորը նահատակի համբերութեամբ կը սպասէր բարբարոսական գործողութեան: Ան անմոռն էր եւ լուռ. միայն անոր շրթունքները կը շարժէին, եւ օրհասական տագնապի մէջ խուլ կերպով կ'աղօթէր...

Յանկարծ որոտացին ատրճանակներ եւ սուրբ տաճարը վառօդի ծուխով լեցուեցաւ: Սարսափը տիրեց բոլորին վրայ: Քիւրտերէն մէկ քանին գլորեցան, ինկան, իսկ միւսները բռնուեցան զօրեղ բազուկներով եւ սկսան կապուիլ: Այս բոլորը կատարուեցան քանի մը բոպէի մէջ եւ խորին լռութեան մէջ: Միայն քահանային ձայնը կը լսուէր, որ կ'ըսէր.

— Ի սէր Աստուծոյ, մի՛ սպաննէք, թողէք, ինչ որ կ'ուզեն, թող ընեն մեզի, ատոնց ձեռք մի դըպցնէք, կը կոտորեն Հայերը...

Ողորմելի քահանան, թէեւ չգիտէր, թէ ով էին այն յանկարծառաս վրկիչները, բայց կը վախնար որ Հայոց վանքի աստուծոյ մէջ կատարուելով այսպիսի սպանութիւններ, տեղացի քիւրտերու վրէժխնդրութիւնը կը հրաւիրէին ամբողջ Հայերուն վրայ, թէեւ քիւրտի սրտին մէջ այսպիսի կասկած մը երբեք չէր կրնար մարդ սպաննել...

Նորեկներուն երեսները բոլորովին ծածկուած էին, միայն աչքերը կ'երեւէին: Անոնք հադուած էին քիւրտի հադուստով եւ կը խօսէին քիւրտի լեզուով: Թուով չատչէին անոնք, բայց եւ այնպէս անակնկալ կերպով վրայ եկան, որ կարող եղան առաջիններէն մէկ քանին սպաննել եւ մեացածներն ալ կապելով դուրս տանիլ: Ուր տարին յայտնի չէր: Միայն քառորդ ժամ մը վերջ երկուքը կրկին վերադարձան, եւ արձակելով քահանան ու անոր կիսակենդան ընկերներու կապանքները, ըսին անոր.

— Դեռ բաւական գիշեր կայ. մինչեւ արեւին ծագիլը դուք կրնաք մօտենալ Պարսկաստանի սահմանին. այնտեղ սպանով կ'ըլլաք: Այստեղ կան պատրաստի ձիեր. բեռուցէք ինչ որ հաւաքուած է այստեղ, որ քիւրտերը պիտի տանէին. եւ դուք նստեցէք անոնց ձիերը եւ շուտով ճամբայ ելէք:

— Իմ ընկերներուս մէջ կեանք չէ մնացեր, ըսաւ քահանան:

— Մեզմէ երկուքը ձեզի հետ կուգան, պատասխանեցին անձանթները:

Քահանան խոնարհեցաւ եւ կ'ուզէր գրկել անոնց ոտքերը:

— Այդ հարկաւոր չէ, ըսաւ անոնցմէ մէկը, պատրաստուեցէք շուտ հեռանալու այստեղէն:

— Ես չպիտի՞ գիտնամ թէ ո՞վ է որ կ'ազատէ մեզի, հարցուց քահանան:

— Ո՛չ, դուն պէտք չէ գիտնաս, ըսին անոր:

— Եւ ձեր ինչ ազգէ ըլլա՞լը:

— Այդ ալ պէտք չէ գիտնաք:

Մէկ քանի բոպէի մէջ անծանօթները պատրաստեցին քիւրտերու ձիերը, որ կապած էին տաճարին մէջ և այնտեղ դիզուած իրեղէնները լեցնելով խուրջիննէրու մէջ, կապեցին անոնց վրայ: Յետոյ կարմրած չամփուրներէն վիրաւորուած թշուառները նստեցուցին բեռներուն վրայ և ճամբու դրին:

Քահանան դեռ իր ձին չհեծած, կրկին մօտեցաւ անծանօթներուն և ըսաւ.

— Գոնէ թոյլ տուէ՞ք որ օրհնեմ ձեզի:

— Այդ ալ հարկաւոր չէ, ըսաւ անոնցմէ մէկը, միայն պատասխանէ, ինչ որ կը հարցնեմ քեզի:

— Հարցուցէ՛ք:

— Այս վանքին գիւղը ոչ ոք չէ՞ մնացեր:

— Մէկ հոգի խակ չկայ:

— Ի՞նչ եղան:

— Մէկ մասը գողթեց դէպի Պարսկաստան, մէկ մասը կոտորեցին, մէկ մասն ալ գերի տարին:

— Դուք կը ճանչնայի՞ր այս գիւղին մէջ Ռէս Յ... անունով մէկը, որ տանուաւէր էր:

— Կը ճանչնամ. ես ինքս վանքի գիւղին քահանան եմ:

— Գիտե՞ս, ի՞նչ եղաւ անոր ընտանիքը:

— Տանուաւէրը սպաննեցին. տղաքը տունը չէին, աղաւթեցան, բայց աղջիկը տարին Քիւրտերը:

Վերջին խօսքը կայծակի նման զարնուեցաւ անծանօթի սիրտին. մէկ քանի բոպէ շփոթութեան մեջ մնաց ան, յետոյ հարցուց.

— Եթէ ըսէի ինծի թէ՛ ո՛ւր տարին, կամ ի՞նչ ցեղէ էին Քիւրտերը, չնորհակալ կ'ըլլայի:

— Թէ ո՛ւր տարին, ատիկա չեմ կրնար ըսել. բայց տանողները շիշակներու ցեղէն էին. Զօլախ-Ահմէտի մարդիկը:

— Բաւական է, վերջացուց անծանօթը:— Հիմայ կրնաք երթալ:

Քահանան իր ընկերներուն հետ հեռացաւ: Երկու հոգի անծանօթներէն տարին զանոնք ճանապարհ դնելու մինչեւ պարսից սահմանը: Վանքի տաճարին մէջ մնացն տաններկու հոգի անծանօթներէն: Այն ժամանակ աւանդմէ մէկը բացաւ իր կապած դէմքը, կ'երեւի, քիչ նոնցմէ մէկը բացաւ իր կապած դէմքը, կ'երեւի, քիչ մը ազատ շունչ առնելու համար: Եւ դեռ վառուող խարոյկին լուսով կարելի էր տեսնել Սարհատի մեռելի նման գունաթափուած երեսը...

Ան նստաւ կրակին մօտ քիչ մը հանգստանալու համար իր հոգեկան ուրախութիւններէն: Ան որ միւս ընկերները կը կտրաէին ահագին վայրի խողի մը մարմինը. կ'անցնէին իրենց հրացաններուն ծայրը և կը խորովէին. միայն Մըստօն իր կարեկցական աչքը չէր հեռացներ իր տիրոջ երեսէն, և կարծես, կ'աշխատէր կարդալ այն սպաննուած դէմքին վրայ ինչ որ կ'ալեկոծէր նոյն ժամուն անոր վշտաւար սիրտը:

Անբախտ երիտասարդ, ան ունէր միւլթարութիւն մը միայն, անկէց եւս զրկուեցաւ: Ան յոյս ունէր բաժը, որուն կը պատկանէր իր սիրտը, միայն անձը կը սիրէր որ իրեն համար ատելի այս աշխարհին մէջ: Բայց ան չկար, դառն վիճակով մը անհետացեր էր ան...

Քաջերու սրտին մէջ, կանաչ վերաբերեալ, բաց լաւերէ, կայ և ուրիշ զգացում մը, որ բաւական անհա-

յապատասխան բառերով կը կոչենք «նախանձ, խանդ, զէյրաթ»։ — ասիկա այն զգացումն է, որ ցամաք-խօսքերով բացատրել անկարելի է։ — Ասիկա կնոջ նուիրագործութիւնը յարգելու կիրք մըն է, որուն համար Հելլէնները ամբողջ ասար տարի կռուեցան Տրոյիայի պարիսպներուն տակ։

Սարհատ չէր ցաւեր այն պատճառով միայն, որ կորսնցուցեր էր իր սիրելի էակը, այլ առաւել անոր համար, որ ան այժմ կը գտնուէր անհարազատ և անմաքուր ձեռքերու մէջ... Բայց ո՞րքան այնպիսի անմեղ արարածներ նոյն վիճակին ենթարկուել էին անոնց համար ո՞վ կը մտածէր։ — Գուցէ ծնողքը, անբախտ հայրն ու մայրը, եթէ կենդանի թողուցեր էին զանոնք։ Բայց ազգը, Հայ ժողովուրդը կը մտածէր։ Ո՛չ. ասոր համար պէտք էր հելլէնական նախանձախնդրութիւն ունենալ...

Մտնելով վանքին տխուր կամարներուն ներքեւ, Սարհատի սրտին մէջ կրկին բացուեցան հին հին վէրքեր։ Այս սրբարանը խիստ խորին յիշատակներով կապուած էր անոր հոգիին հետ։ Այստեղ անցուցեր էր ան իր մանկութեան ամենաթանկագին տարիները. այստեղ յանձներ էին զայն աղօթող արեղաներու հսկողութեան ներքեւ ուսանիլ՝ ինչ որ կրօնը և սուրբ գիրքը կը ներշնչէ մարդուն մէջ, ինչ որ կը մարէ վառ զգացումը, կը մեռցնէ հոգին, կը բթացնէ միտքը... Եւ միեւնոյն վանքի պարիսպներուն մօտ գեղեցիկ հրեշտակ մը ոգեւորեց զայն սրբազան յափշտակութեամբ. ան կրկին կենդանացուց վանական ժանտախտէն մեռած սիրտը, և փրկարար ձեռքով խաւարէն

դուրս քաշեց զայն և ձգեց լոյս աշխարհ... Իսկ այժմ չկար այն հրեշտակը...

Մինչ թշուառ երիտասարդը ընկղմած էր իր տխուր մտախոհութիւններուն մէջ, անոր ընկերները կազմեր էին ճոխ սեղան մը, որ կը յիշեցնէր Հոմերոսի հերոսները։ Գինին ահագին դաւաթներով կը պատէր ձեռքէ ձեռք և խորովածը արիւնաթաթախ դուրս կը քաշուէր շամիրներէն։ Անոնցմէ ոչ ոք չէր ուզեր վրդովել Սարհատի ողջալի մտայնութիւնը և այս պատճառով չէին հրաւիրեր իրենց հետ սեղանակից ըլլալու։ Բայց ան արթնցաւ, Տէլի-Պապան, բաժակը ձեռքը կանգնած և երեսը դէպի տաճարին բեմը դարձուցած կը ճառէր սա խորհրդաւոր խօսքերը.

«Ո՛վ հայրեր, ո՛վ պապեր, այս դաւաթը կը խմեմ, բայց առանց նուիրելու ձեր սակորներուն։ Եթէ դուք այս վանքերուն տեղ, որոնցմով լեցուն է մեր երկիրը, բերդեր չինէիք. — եթէ դուք սուրբ խաչերու և աւոթներու փոխարէն. — եթէ դուք այն անուշահոտութեանց տեղ, որ կը ծխուին մեր տաճարներուն մէջ, վառօդ ծխէիք, — այժմ մեր երկիրը բախտաւոր կ'ըլլար։ Այլեւս Դիւրտերը մեր երկիրը չէին քանդեր, մեր որդիքը չէին կոտորեր և մեր կեանքը չէին յափշտակեր... Այս վանքերէն ծագեցաւ մեր երկրին կործանումը, անոնք խլեցին մեր սրտը ու քաջութիւնը. անոնք ձգեցին մեզ ստրկութեան մէջ, սկսեալ այն անոնք, որքան Տրոյա քաղաք իր սուրբ և թագը, առաւ օրէն, երբ Տրոյա քաղաքը թողուց իր սուրբ և թագը... — Ո՛վ խաչը և մտաւ Մանիայ այրը ճգնելու համար... — Ո՛վ Վահագն, Հայոց հին աստուածներ, ո՛վ Անահիտ, ո՛վ Վահագն, ո՛վ Հայկ, կը նուիրեմ այս բաժակը ձեր սուրբ յիշատակին, դո՛ւք փրկեցէք մեզի»...

Այսպէս այս սարսափելի մարդը, որ ժամանակ մը քանանայ էր, իսկ այժմ աւագակ, դուրս կը թափէր իր սրտին դառնութիւնները դինի բաժակին վրայ, որով ամէն մարդ ուրախ կ'ըլլայ:

Երբ ան վերջացուց, ոտքի ելաւ ուրիշ աւագակ մը, որ Քիթար-Դալըսը (գրքէ խելագարուած) կը կոչէին որ ժամանակ մը մանկավարժ էր, իսկ այժմ մտեր էր Սարհատի արիւնախում խումբին մէջ: Ան հետեւելով Տէլի Պապայի ոճին, այսպէս սկսաւ իր բաժակաճառը.

«Կը խմեմ այս բաժակը առանց նուիրելու ձեզի, ով «գիր եւ դպրութիւն», որովհետեւ դուք չը տուիք մեզի այն, ինչ որ կը պահանջէ կեանքը եւ իրական աշխարհը: Դուք մեր գլուխը լեցուցիք ունայն, վերացական ցնորքներով: Դուք չը ծանօթացուցիք մեզի մարդկային պահանջներուն հետ եւ չը տուիք այն, որ պէտք էր ապրելու եւ հանգիստ ու բախտաւոր ապրելու համար: Դուք աւելի վարդացուցիք մեր մէջ սեւ նախապաշարումը եւ փակեցիք մեր աչքերը՝ լոյսը եւ ճշմարտութիւնը տեսնելու համար: Դուք մեզմէ դիակներ պատրաստեցիք, որոնց մէջ մեռած է ամեն մարդկային բարձր եւ վսեմ զգացում: Դուք աւելի ամբացուցիք մեր ստրկութեան շղթաները եւ վարժեցուցիք տանիլ բռնութեան ծանր եւ անպատել լուծը: Զեզի ենք պարտաւան, ով «գիր եւ դպրութիւն», մեր այժմեան դժբախտութիւնները. — դուք չը տուիք մեզի առողջ միտք եւ առողջ գաղափար, եւ զրկելով մեզի ճիշդ եւ իրական գիտութիւնէն, զրկեցիք եւ կեանքէն... Ուրեմն, թո՛ղ անիծուի՛ մեր մամուլը, որ իր հուրով աւելի մրտաց մեր սիրտը, միտքը ու հոգին... Եւ թո՛ղ կեցցեն այն գրիչները, որ նոր հոգի կը ներ-

շնչեն մեզի, որկը նորոգեն մեր սպառուած ուժերը եւ կը ծանօթացնեն կեանքի իրական պէտքերուն հետ եւ կը պատրաստեն եւ մեզ իբրեւ մարդ, մարդկային բոլոր կատարելութիւններով»:

Այսպէս կը խօսէր այն մարդը, որ «գրքից խելագարուած», կը կոչէին որ ինկած էր յիմարութեան մէջ գրքերու շնորհիւ, — իսկ այժմ զգաստացեր էր:

Այս բոլորը կը լսէր Սարհատ, տխուր համակերպութեամբ կը լսեր ան, եւ այս խօսքերը, կարծես, ժամանակ մը անոր մոռնալ տուին իր ցաւը, որ այնպէս սաստիկ կը տանջէր զայն: Եւ ան թողուց այն «նազելի անհատը», որուն համար միայն կը մտածէր, եւ սկսաւ ընդհանուրին վրայ խորհիլ: Սիրունի մասնաւոր սէրը կորսուեցաւ անբախտ եւ օգնութեան կարօտ ժողովուրդի սիրոյն մէջ, որուն աղջիկներն ու կիները նոյնպէս գերութեան մէջ կը գտնուէին: Եւ այս պատճառով ան խիստ ստունութեամբ ընդունեց Մըստօի խօսքերը, երբ ան մօտենալով, գոռութեամբ ըսաւ:

— Թո՛ղ իմ տէրս չը տանջէ իր սիրտը. Մըստօն չան հոտառութիւն ունի. եթէ ծովուն խորը ըլլայ «ան», կը գտնէ զայն, եւ եթէ երկինք բարձրացած ըլլայ վար կը բերէ:

Սարհատ ոչինչ չը պատասխանեց եւ նոյն իսկ չը կրցաւ տեսնել որ իր հաւատարիմ ծառան աննկատելի կերպով անհետացաւ վանքէն...

ժ.

Յուլիս ամիսը վերջանալու մօտ էր։ Դժբախտ Պալադիսը քիւրտերէն, պաշխոզուկներէն պաշարուելով, քանդուելով, կոշտ պտուելով եւ իր թշուառ բնակիչները սրի բերանը ու գերութեան մէջ կորսնցնելէ յետոյ, — կրկին ուսաց ձերքն անցեր էր։ Սիւլէյման փաշան ետ մղուեր էր։ Ճէլալէտտինի հրոսակը ցրուած էր, և հարուստ աւարով ամեն մարդ իր տեղը դառնալու վրայ էր։ Հին Բագրեւանդի ամբողջ գաւառը եւ պատմական Վաղարշակերտը բոլորովին դատարկուեր էին իրենց հայ բնակիչներէն։ Սլաշկերտցի գաղթականները Երեսնիի նահանգին մէջ մուրացկանութիւն կ'ընէին եւ անոնց թողած աւերակները դեռ կը ծխային մոխրի մէջէ...

Երեկոյեան վերջալոյսը դեռ կը ճառագայթէր սարերու գագաթներուն վրայ։

Երիտասարդ մը միայնակ և դանդաղ քայլերով կ'երթար լեռնային անձուկ ճանապարհով եւ մեղաժողձոտ խուլ ձայնով կ'երգէր տխուր մեղեդի մը։ Ան կ'երթար անվճռական ընթացքով, կարծես, ակամայ ընտրեր էր այն ուղին և բոլորովին վստահ չէր, թէ նա կը հասնէր այն նպատակին, որուն կը դիմէր ամենայն անձնուիրութեամբ։ Յանկարծ անոր ետեւէն լսելի եղաւ ձայն մը.

— Ո՞վ ես. ետ քաշուէ։

Ճանապարհորդը դադարեցաւ երգելէ, հրացանը ու-

սէն վար առաւ և ետ նայելով, տեսաւ որ ձիաւոր մը կուգար։ Ան պատասխանեց.

— Անցի՛ր։

Ձիաւորը մօտեցաւ, ողջունեց և ապա հարցուց.

— Բարի ըլլայ, ո՞ւր այդպէս։

— Բարի է, փառք Աստուծոյ, պատասխանեց ճամբորդը։ Ես ճաֆէր պէյի հովիւն եմ, մեր վրանները շատ հեռու չեն այստեղէն, մեր մատակներէն մէկը այս իրիկուն կ'որսուեցաւ. կը փնտռեմ։

Յետոյ հարցուց ձիաւորին.

— Դուն ո՞ւր այդպէս, Աստուած յաջողէ, ո՞ւր կ'երթաս։

— Շէյխին բանակը նամակ մը կը տանիմ։

— Ուրի՞նք։

— Սիւլէյման փաշայէն։ Գործերը գէշ կ'երթան Ղարսի մօտ։ Փաշան կանչեց ու ըսաւ. «Ով որ այս նամակը երկու օրուան մէջ չէյխին հասցնէ, պիտի ստանայ լաւ փէշքաշ ու խալաթ»։ Ես մօտեցայ, խոնարհեցայ ու ըսի. «Ձեր ոտքին հողը ըլլամ, ես կը հասցնեմ, արաբացի նժոյգը ծախ նման կը թոչի։ Ան ձեռքը քսեց մէջքիս, ափէրիմ ըսաւ և տուաւ նամակը։

— Հիմա ո՞ւրտեղ է չէյիսը։

— Ես հարցուցի, ինձի ըսին թէ այստեղերը Գանլը Տէբէյի մէջ (արիւնտ ձոր) իջեւաններ է պատասխանեց ձիաւորը։ — Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ դուն չես իմանար։

— Սարի հովիւը ո՞րտեղէն կրնայ իմանալ այս բաները. կը տեսնես, ամէն օր կուգան, կ'երթան, մարդ չի հասկնար, ի՞նչ կուլայ։

— Կրակ ունի՞ս, հարցուց ձիաւորը, — չախմախիս-

քարը կորսուեր է, ամբողջ օրը չեմ ծխեր, գլուխս
դռում դարձեր է:

— Կը գտնուի, պատասխանեց առաջինը, և ծոցէն
դուրս բերելով հրահան ու արէթ, սկսաւ զարնել կայծ-
քարին:

Ձիաւորը ծոցեաց, մօտեցուց չիբուխը և վառած
արէթը դրաւ ծխախոտին վրայ: Նոյն միջոցին ան առիթ
ունեցաւ լաւ մը զննելու ձիաւորին դէմքը: Ան չնոր-
հակալուծիւն յայտնեց, և ծխելով, քշեց իր ձին:

Տասը քայլ հազիւ հեռացեր էր ձիաւորը, անոր
ետեւէն գոռաց հրացանը և ողորմելին գլորեցաւ ձիէն
վար: Ձին խրտչեցաւ և ճանապարհէն դուրս եկաւ, իր
հետ տանելով դիակը, որուն մէկ ոտքը մնացեր էր
առաջանդակին մէջ: Ձին երկար կը վազէր աւելի և ա-
ւելի կատղելով, մինչեւ որ թամբը դարձաւ փոքրիկ տակը,
և ան կանգնեցաւ: Այն ժամանակ եղեռնագործը մօ-
տեցաւ, բռնեց ձիուն սանձէն և սկսաւ որոնել սպան-
նուածին ծոցերը, գրպանները, որուն մարմինը սաս-
տիկ զարնուելով քարերուն, բոլորովին ջարդուփշուր
եղեր էր: Ան գտաւ «նամակը» որուն հասցէն գրուած
էր չէյխին անունով, պահեց իր ծոցի գրպանը, դիակը
ձգեց փոսի մը մէջ, յետոյ ուղղելով սպաննուած ձիուն
թամբը, նստեցաւ վրան, և սկսաւ վազցնել դէպի
Գանը-Տէրէ, ուր կը գտնուէր ճէլալէտտինի բանակը:

Ան հասաւ չէյխին բանակը, երբ արեւը մարը մտեր
էր. բայց մութը դեռ բոլորովին չէր պատեր աշխարհը:
Նամակը հանեց իր ծոցէն և պահեց գլխի չալմայի փաթ-
թոցին մէջ, այնպէս որ, նամակը կիսով չափ կ'երեւէր:
Ան ինչպէս սովորաբար կը ծրարէն նամակները արե-
ւելքի մէջ, երկայն խողովակածեւ զալարուած թուղթի

մէջ էր, որուն մէջտեղէն գօտիի նման փաթթեր էին
ուրիշ թղթի՝ կտոր մը և կնքեր էին:

— Ի՞նչ մարդ ես, հարցուց անոր բանակին պահ-
նորդներէն մէկը:

— Սուրհանդակ, պատասխանեց նամակաբերը և հա-
մարձակ քշեց իր ձին դէպի չէյխի վրանը:

Այդ մարդը Մըստօն էր:

ԺԱ.

Բարդուղիմէոս առաքելի վանքի սարսափելի անց-
քէն յետոյ, գիշերը վանքին մէջ մնալով, իսկ առ-
տուան դեռ արեւը չը ծագած այնտեղէն հեռանալու
ժամանակ, Սարհատը նոր դիտեց, որ Մըստօն չը կար:
Անոր ընկերները կասկածանքի մէջ ինկան, մի՞ գուցէ
պատանի քիւրտը մատնէր զանոնք: Ան այնքան խորա-
մանկ էր եւ յանդուգն, որ ամէն բան կ'ըստասուէր
անկէ:

— Ես Մըստօի ազնուութեան վրայ կասկածիլ չեմ
կարող, ըսաւ Սարհատ. — եւ աւելի այն պատճառով,
որ նա «քիւրտ» է: Քիւրտը կեղծ մարդ չէ. թէ թըշ-
նամութեան մէջ, թէ՛ բարեկամութեան մէջ ան իր
գոյ՞ը չի փոխեր:

Բայց Մըստօն ամբողջ երեք օր չերեւաց: Յետոյ
յայտնուեցաւ ան:

— Գտայ, եղաւ անոր առաջին խօսքը, փաթթուե-
լով Սարհատի վզին:

— Ո՞վ գտար, հարցուց Սարհատ չփոթած :

— Ասլին . այն, որը դուռն կը սիրես :

Սարհատը ուրախութիւնէն տեսակ մը արեւոյն-
թեան մէջ ինկաւ :

Մըստօն մի ըստ միտջէ սկսաւ պատմել իր հանդի-
պիլը փաշայի սուրհանդակին, զայն սպաննելը, յետոյ
նամակը առնելով եւ ինքն սուրհանդակ ձեւանալով,
չէյիսի բանակը երթալը եւ այնտեղ գերի աղջկանց մէջ
Ասլին գտնելը :

— Դուռն հաստատ գիտե՞ս, որ ան չէյիսի բանակին
մէջ է, հարցուց Սարսատ յուզուած ձայնով :

— Ի՞նչպէս չը գիտեմ, աչքովս տեսայ, հետը խօ-
սեցայ, պատասխանեց Մըստօն ուրախ կերպով :

— Ճանչցա՞ւ քեզի :

— Անմըջապէս որ տեսաւ, իսկոյն կ'ուզէր վազել
ինձ մօտ . ես նշան ըրի, ան զգուշացաւ :

— Ի՞նչպէս կըյար տեսնել զայն :

Մըստօն պատմեց, թէ երբ նամակը տուաւ շէյ-
խին, ան հրամայեց օր մը սպասել, մինչեւ որ ինքը
իր իշխաններուն հեկ խորհուրդ կրնէ եւ պատասխանը
կը գրէ : Անոր տեղ տուին շէյխին վրանին մօտ եւ հը-
րամայեցին կերակրել : Այն ժամանակ ան գտաւ «ի-
րենցմէ» մէկը, որ կրօնքով եղիտի էր, որ առաջուց կը
ձանհար : Ան այժմ շէյխին մերձաւոր սպասաւորներէն
մէկն է, որ անոր համար չիբուխ կը լեցնէ : Այդ մար-
դը Մըստօն տարաւ իր մօտ, եւ իրրեւ իր կրօնակցին
ու հայրենակցին, սկսաւ հիւրասիրել : Մըստօն՝ կրնար
անոր հաւատալ, իրրեւ իր վաղեմի բարեկամը, եւ խնդ-
րեց ցոյց տալ իրեն գերինները, եւ անոնց մէջ գտաւ
Ասլին : Յետոյ անոր յայտնեց իր խորհուրդը, ըսելով,

թէ եկեր է գողնալու այն աղջիկը . թէ այն աղջիկը իր
տիրոջ նշանածն է, զոր շատ կը սիրէ : Մըստօյի հայրե-
նակիցը խոստացաւ ինքը ծածուկ դուրս բերել աղջիկը
բանակէն եւ յանձնել որու որ կրնէ նա :

Սարհատ խորին ապշութեամբ կը լսէր այս պատ-
մութիւնը, դժուարութեամբ հաւատալով իր ականջնե-
րուն : Ան հարցուց .

— Դուռն կը հաւատամ, որ քու հայրենակիցդ կը
կատարէ իր խոստումը :

— Եղիտին չուտ չի խոստանար, բայց երբ խօսք
տուաւ, կը կատարէ իր խօսքը, պատասխանեց Մըստօ
առանձին հպարտութեամբ մը :

Յետոյ ան աւելցուց, թէ գաղտնիք մը, որ իրեն
առաջուց յայտնի էր տոյն մարդու մաղին, աւելի ա-
ռիթ կուտայ հաւատալու անոր խոստման : Այդ մար-
դուն եղբայրը, ըսաւ Մըստօ, քանի մը տարի առաջ
սպաննել տուաւ շէյխը . հիմայ ան մտեր է շէյխին մօտ
իրրեւ սպասաւոր, որ կարող ըլլայ իր եղբօրը վրէժը
առնել : Շէյխը չի ձանհար թէ ան սպաննուածին եղ-
բայրն է կամ կրօնքով եղիտի է :

— Այդպիսի մարդուն հաւատալու է, համոզուե-
ցաւ վերջապէս Սարհատ : Բայց ան ի՞նչպէս կրնայ զայն
դուրս բերել բանակէն :

— Ան կը հագցնէ Ասլին մանչու հագուստ, եւ
Ասլին ինքը դուրս կ'ելլէ բանակէն : Մըստօն քիչ խելք
չունի, ամէն բան կարգադրեր է, ինչ որ պէտք է :
Մենք այս գիշեր պէտք է պատրաստ ըլլանք բանակէն
քիչ հեռու ձորի մը մէջ, այնտեղ հին տանձենի մը
կայ, անոր մօտ : Ասլին կուգար այնտեղ եւ մեզի կը
գտնէ :

— Գերիներուն թիւը չա՛տ է, հարցուց Սարհատ քիչ մը մտածելէ յետոյ :

— Հարիւրի չափ կիներ ու աղջիկներ ինքը չէյիսը ընտրեր է իրեն համար, քանի մը վրաններ լեցուն են, որ կազմուած են իր վրանին մօտ :

— Միւս քրդերը նոյնպէս ունի՞ն :

— Մարդ չկայ, որ քանի մը հատ բերած չըլլայ, չատերը կը ծախեն. ուշնեցի հրեաները կը գնեն, որ տանին կրկին Հայերուն ծախեն : Շատ աժան է, մէկ աղջիկը մէկ արծաթ մէճիտի կարելի է առնել :

Սարհատի քիչ մը պայծառացած դէմքը կրկին մթնեց, կրկին տիրեցին անոր սրտին դա՛ռն ցաւեր...

Այս խօսակցութիւնները Մըստօի և իր տիրոջ մէջ տեղի կունենային առանձին, հեռացած փոքրիկ աղբիւրին մօտ, որ կը ըղիւէր լեռնային ապառաժի ձեղքէն : Նոյն ժամուն անոր ընկերները պառկած էին աւելի հեռու, խոտերու վրայ, զիշերային արշաւանքէն հանգստանալու համար : Սարհատ մօտեցաւ անոնց, արթնցուց, և հաղորդելով Մըստօի բերած լուրերը, յայտնեց, թէ ինքը պէտք է երթայ դէպի ձէլալէտափնի բանակը :

— Մենք քեզմէ չենք բաժնուիր, պատասխանեցին ընկերները :

ժ.Բ.

Գանլը-Տէրէն, որ կը նշանակէ արիւնոտ ձոր, արժանի է իր կոչմանը՝ իր մէջ գործուած բազմաթիւ աւրիւնեղութեանց պատճառով : Այդ աւազակներու որջը վկայ է եղեր հազարաւոր սարսափելի եղեռնազործութիւններու. այնտեղէն ոչ մէկ կարաւան և ոչ մէկ ճաւապարհորդ չեն վտահանար անցնիլ, այնտեղ միայն աւազակները կ'առանձնանան իրենց յափշտակութիւններէն յետոյ : Այնտեղ էր դրեր և չէյիսը իր բանակը Պայազիտի դժբախտ անցքէն յետոյ, երբ ան հեռացաւ պատերազմի դաշտէն :

Այդ ձորին մէջէն կը հոսէր Տիգրիտի վերին ճիւղերէն մէկը, զոր տեղացիք կը կոչէին Նըհէլ. ատ կը բաժնէ Աղբակայ գաւառը Զօլամէրիկէն : Գետի ափին մօտ, կանանչազարդ տափարակի մը վրայ, գիշեր մը հարիւրաւոր տեղերու մէջ կը վառէին փոքրիկ խարոյկներ, որոնց չուրջը նստեր էին զինուած քիւրտեր, կը խօսէին, կը ծիւղէին, կը ծիծաղէին, կերգէին, և երբեմն կը նայէին կերակուրի կաթսաներուն որ դրած էին խարոյկներու վրայ, կամ կը դարձնէին մսի մեծ մեծ կտորները, որ ձգեր էին կարմրած ածուխներուն վրայ խորովելու համար : Ամէն տեղ կերեւէր ուրախութիւն, որ կարտայայտուէր կատաղի զուարճութիւններով : Վըրաններու մէջ ճրագներ չէին կրեւար, ամբողջ բանակը լուսաւորուած էր խարոյկներու լոյսով : Բայց վրանի մը մէջ միայն ճրագներ կային. ատ ձէլալէտափնի փառաւոր վրանն էր :

Բանակէն հեռու, հեղ ձորի մը մէջ, որ գոգաւորուելով կը բաժնուէր Ղանլի—Դարայէն, թմբուկի ձայն կը լսուէր, եւ քիւրտի զուրնան կը հնչէր «Ջանիմանի» եղանակով: Նոյն ժամուն խումբ մը ձիաւորներ կանցնէին այն կողմէն, որտեղէն լսելի կըլլար վայրենի նուագածութիւնը:

— Այստեղ բան մը կայ, ըսաւ անոնցմէ մէկը հազիւ լսելի ձայնով:

— Ես ալ այսպէս կը կարծեմ, պատասխանեց ուրիշ մը:

— Երթանք, տեսնենք:

— Երթանք:

Ձիաւորները դարձուցին իրենց ձիերու գլուխները դէպի այն կողմը: Նեղ շաւիղը, որ կը տանէր այն կողմը, տեղ-տեղ կը կորուսէր մացառներու և մէկը միւսին հետ հիւսուած պատատուկ թփերու մէջ: Ձիով անհնար էր անցնիլ: Անոնք վար իջան ձիերէն, առին մէկուն պահելու, եւ միւսները առաջ գացին: Մէկ քանի բոպէ յետոյ անոնք կը գտնուէին փոքրիկ բլուրի մը գագաթին վրայ, որտեղէն բացուեցաւ անոնց առջև այսպիսի տեսարան մը:

Սարսափելի պարահանդէս մըն էր այդ, որու նրմանը երբեք Դիոնիսիոսը չէ երեւակայիր իր բաքոսական բոլոր անբարոյականութեամբ: Մէկ կողմը թրմբուկները եւ զուռնաները կածէին, մէկ կողմը կը պարէին այն ձեւով, որ մեր մէջ կը կոչուի «եալլի», իսկ քիւրտերը կը գոչեն «գունադ»: Կը պարէին կանայք: Անոնք բազմաթիւ էին, եւ մէկը միւսին ձեռքէն բռնած, կազմեր էին երկայն շարք մը, որ չղթայի նման պտուտելով, կը ձեւացնէր մեծ բոլորակ մը: Բոլորա-

կին մէջտեղը ցցած էին երկայն ձողեր, որոնց գլուխներուն վրայ կը վառէին ջահեր: Նաւթին մէջ թաթխած ցնցոտիներ կը բոցավառուէին եւ իրենց ծիրանի շառաւիղներով կը լուսաւորէին պարող կանանց գունաթափուած երեսները: Ջահերու մօտ, բոլորակին մէջտեղը, նստած էին այրեր և դժոխային ոգեւորութեամբ կը նայէին կանանց մերկ չղթայակապին վրայ, որ անդադար կը շրջէր անոնց շուրջը:

Կ'երեւէր, որ այդ ողորմելի արարածները ակամայ եւ ստիպմամբ յանձն առեր էին այդ խայտառակ պարահանդէսը: Ամօթը և անպատուութիւնը զանոնք այն ստորիճան մոլեղնութեան մէջ ձգեր էին, որ իրենց կատաղութիւնը խելագարութեան կը հասնէր: Անոնց աչքերուն մէջ կը վառէին բարկութեան բոցեր, չրթունքները կը դողդղային տենդային անհանգստութեամբ եւ գունաթափ երեսներու վրայ կ'երեւէին սոսկալի ցընցումներ: Շատերը անոնցմէ այնքան թուլասիրտ էին, որ չէին դիմանար անտանելի ցաւին, եւ ուշաթափ ըլլալով, վար կը գլորուէին:— Իսկ այդ բոլորը, որ մարդկային խղճին վրայ կրնար ազդել գութ, որ կրնար ամէն մի սիրտ, որքան եւ քարայցած ըլլար ան, մեղմացնել եւ լեցնել դայն առաքինական զգացումներով դէպի տկար ու գեղեցիկ սեռը, — ընդհակառակը, աւելի կը բորբոքէր այդ մարդոց վայրենի կրքերը եւ աւելի կը զրգռէր անոնց անասնական ոգեւորութիւնը:

Պարը կը շարունակուէր իր դժոխային խաղարկութեամբ: Մերկ կանանց շարքը անդադար կը դադար թմբուկներու եղանակով: Այրերը անոնց բոլորակի միջավայրին մէջ նստած, կ'երգէին, կը ծափահարէին, կը պոռային, կը գոչէին և հերոսներէն ամէն

մէկը երբեմն իր թաշկինակը կը ձգէր իր հաւնած կնոջ վրայ, ու իսկոյն սրտերու հակառակ զոյգ մը, հրեշտակ մը և դեւ մը, կ'առանձնանային մերձակայ թուփերուն մէջ:

Մարդկային անգթութիւններուն մէջ չկայ աւելի սարսափելի բան մը, քան թէ այն, երբ անմեղ ողջախոհութիւնը կը զոհուի կատաղի բռնաբարութեան: Այսպիսի անգթութեան մէջ ընդունակ է մարդը միայն, բայց զազանները և անասունները աւելի բարոյական են իրենց էգերու վերաբերմամբ:

Մինչ գիշերային մթութեան մէջ, ջահերու լուսաւորութեան տակ կը կատարուէին այդ անամօթ զուարճութիւնները, բլուրին զագաթէն անձանօթ մարդոց խումբ մը խորին զգուանքով կը դիտէր բոլորը: Ընթերցողը արդէն գուշակեց, թէ ո՞վ էին ատենք:

— Պէտք է յարձակիլ, ըսաւ Սարհատ:

— Շատ են անիծածները, ըսաւ Տէլի Պապան:

— Միեւնոյնն է, եթէ մեզի պէտք է օր մը մեռնիլ, լաւ կ'ըլլայ, եթէ այստեղ ըլլայ, պատասխանեց Սարհատ:

— Բայց դուն կը կորսնցնես Ասլին, որուն համար եկեր ես, ըսաւ Տէլի Պապան:

— Այս կիներէն ամէն մէկը նոյնքան մեր ցաւակցութեան արժանի է, որքան Ասլին, պատասխանեց Սարհատ:

Ազնիւ երիտասարդը մոռցաւ իր անձնական սէրը, զայն կը գրաւէր այժմ կիներու վիրաւորութեամբ և անարգութեամբ պատիւը:

— Պէտք է յանկարծակի յարձակիլ, ըսաւ Տէլի Պապան, և ատաջ ջահերը խորտակել և աշխատիլ խաւարին մէջ. այդ պարագային աւելի դիւրին կ'ըլլայ գործը:

— Երկինքն ալ մեր բախտէն կ'ամպտի, ահա լուսինը այլեւս չերեւիր, դիտել տուաւ Քիթապ Տէլիսին:

— Կռուեցէք սրերով միայն, խորհուրդ տուաւ Սարհատ, հրացանէն աղմուկ կը բարձրանայ, բանակը չատ հեռու չէ այստեղէն. թող ձայնը այնտեղ չհասնի:

Քլարտերուն մօտ ալ չկային հրացաններ, անոնք իբրեւ իրենց տունը, միայն առեր էին թուրեր և դաշոյններ և այնպէս հեռացեր էին բանակէն, ամէն մէկը իր հետ բերելով իր զոհը:

Այդ միջոցին Մըստօի զրութիւնը անտանելի էր, երբ տեսաւ որ Սարհատ բոլորովին մոռցաւ Ասլին, բոլորովին թողուց այն նպատակը, որուն համար եկած էր: Ան տեսաւ որ այժմ իր սիրելի տէրը կը ձեռնարկէր այնպիսի յանդուգն և վտանգաւոր գործի մը, ուրկէ հազիւ կրնար ողջ դուրս ելլել: Ի՞նչ ընել, մնալ անոր մօտ, անոր հետ միասին կռուիլ և անոր հետ մեռնիլ, ատոր չատ կը ցանկար բարի Մըստօն: Բայց միւս կողմէ աղջիկմը, նազելի հրեշտակ մը, զոր այնքան կը սիրէր Սարհատ, զոր ինքը վաղուց կը ճանչնար, այժմ կը գտնուէր չէյխին բազմաթիւ զերի հաւելմաններուն մէջ, և այդ թշուառը նոյնպէս օղնութեան կարօտ էր, նոյնպէս պէտք է ազատիլ զայն: Դէպի ո՞րը դիմելու էր: Մէկ կողմը կանգնած էր իր մանկութեան ընկերը, միւս կողմը անոր սիրուհին: Ան ընտրեց վերջինը, և առանց յայտնելու Սարհատին, մրայնակ դիմեց չէյխին բանակը:

Անոր երթալէն յետոյ անակնկալ յարձակումը կատարուեցաւ կայծակի արագութեամբ: Ջահերը իսկոյն խորտակուեցան: Զորին մէջ ամբողջ ընդհանուր խա-

ւարը խորին զարուբանքի հետ: Սարսափելի կոտորածը սկսաւ:

Խիստ ահուկի բան է ձեռնամերձ կռիւը, մանաւանդ նեղ տեղի մէջ, այն եւս գիշերային խաւարին մէջ: Երկուսի օրհասական կռուի մէջ սուր երկաթը ոտակալի գործ կը կատարէ մարդկային մարմինն հետ: — Կենդանի մարդը մահ զգեցած, կը կռուի մահ գործելու համար:

Մէկ քանի ժամ կռիւը երկու կողմէն եւս կը շարունակուէր զազանային յամառութեամբ: Ընդհանուր խռովութեան մէջ շատ անգամ ընկերը իր սուրը ընկերօջ կողքը կը մխէր: Յուսահատական դա՛ռն աղաղակները խառնուէր էին զէնքերու շաշխնին հետ: Թէ սպաննողը և թէ սպաննուածը չաղախուած էին սոսք արիւնի մէջ: Դիակները ոտքերու տակ աւելի եւ աւելի կը խորտակուէին:

Չորը կրկին լուսաւորուեցաւ: Լուսինը դուրս ելաւ մոխրագոյն ամպերու ետեւէն, կարծես, կը ցանկար ականատես ըլլալ գեղեցիկ գործի մը: Նոյն միջոցին տեղի ունեցաւ սրտաշարժ տեսարան մը: Մերկ կիներու խումբը բաւական էր որ հասկցաւ թէ կռիւը իրենց ազատութեան համար է. անոնք կատաղի ֆուրիաներու նման իրենք ալ խառնուեցան կռիւին: Սարսափելի է կոտորածի մոլեգնութիւնը, երբ առաջ կուգայ անձնական վրէժխնդրութիւնէ: Այսպիսի վայրկեաններուն կիներ կը մոռնայ իր կնութիւնը. ան կը դառնայ մահուան հրեշտակ և կ'սկսի իր ձեռքը մխել այն սրտին մէջ, որ անարգաբար սոքի տակ առաւ իր պատիւը: Այն կիները, որ քանի մը ժամ առաջ, բռնութեան կոպիտ ձեռքին տակ ստիպուած, յանձն առեր էին զած

պաշտօն մը, այժմ, երբ անոնց ականջներուն հնչեց ազատութեան ձայնը, — խլեցին իրենց ոտքերուն տակ ինկած գերեզմաններուն զէնքերը և սկսան կոտորել կենդանի մնացած զազանները: Պատուի զգացումը սկսաւ պատերազմիլ անասնական կրքերու հետ. հրեշտակը դեւերու հետ...

Լուսինը կրկին մտաւ ամպերու տակ և գիշերային խաւարը քաշեց իր սեւ վարագոյրը: Տեսարանը ծածկուեցաւ մթութեան մէջ...

Վանայ ծովակին արեւմտեան ափերուն մօտ Սիփան լեռան ստորոտները, փոքրիկ վտակի մը կանանչագարդ եղերքին մօտ, կ'երեւէին խաշնարածներու քանի մը վրաններ, որոնց արտաքին աղքատ կերպարանքը ցոյց կուտար, թէ այդ ողորմելի հովիւները չեն պատկանիր քիւրտերու բախտաւոր որ եւ իցէ ցեղին: — Ատոնք հայերէն աւելի հալածուած, եղիտիներու վրաններ էին, որ պատերազմի խռովութիւններու ժամանակ քաշուէր էին այն լեռնային խուլ առանձնութեան մէջ իրենց կեանքը և փոքրաթիւ անասունները պահպանելու համար:

Յիշեալ վրաններէն մէկուն մէջ, որ իր վիճակով չէր զանազանուէր միւսներէն, Գանլը Տէրէյի սոսկալի կոտորածէն չաբաթ մը յետոյ, կարելի էր տեսնել մահճին մէջ պառկած երիտասարդ մը, մահուան պէս գունաթափուած գէմքով և խորը ինկած միջին աչքերով: Ան հազիւ կրնար շունչ առնել և խիստ զգուարութեամբ կը շարժէր մէկ կողմէն միւսը. կ'երեւէր որ ծանր կերպով վիրաւորուած էր ան: — Հիւանդը Սարհաման էր: Անոր բարձին մօտ նստեր էր օրիորդ մը, մաշուած, վշտաշար գէմքով և արտասուքով լեցուն աչքերով: — Ատ Ասլին էր, որ Գանլը Տէրէյի անցքի ժամանակ

Մըստօն յաջողքեր էր գողնալ: Հիւանդին աջ ու ձախ
կողմերը, իբրեւ տխրութեան երկու հրեշտակներ նստած
էին երկու ուրիշ աղջիկներ, և նոյնպէս կուլային. —
ատոնք անոր քոյրերն էին: Վրանին մէկ կողմը, աչ-
քերը բռնած, նստեր էր անոր փոքրիկ եղբայրը: Իսկ
դուրսը, վրանին մուտքին մօտ նստած, կը նեկեկար
ինքը Մըստօն: Մանկահասակ կին մը գեղեցիկ սեւ ու
րակ աչքերով ոտքի վրայ կը պտտէր. — ատիկա Մըս-
տօի կինն էր:

Հիւանդը կը գտնուէր հոգեվարքի ճգնաժամի
մէջ...

Գանլը Տէրէյի կուռին մէջ Սարհաթի ընկերներէն
աղատուեցան երեք վիրաւորուածներ միայն. միւսները
բոլորը ինկան: Ինկան և այն քաջազնունիներէն շա-
տերը, որոնք բռնադատութեան բարոյական մահը սրբե-
ցին իրենց արեամբ...

Վիրաւոր առիւծը վերջին անգամ բացաւ աչքերը,
նայեցաւ Ասլին, նայեցաւ քոյրերուն ու եղբորը վրայ,
և փակեց զանոնք... «Ախ» մը եղաւ անոր վերջին
խօսքը...

«Դուն իմ վրանիս տակը կը մեռնիս, ո՛վ քաջ, և
իմ վրայ կը թողուս վրէժինդիր լլալ քու մօրուանդ
համար — Մըստօն կը կատարէ ատիկա»... բաւ ան
հառաչելով և զրկեց մեռնողին գլուխը:

Վ Ե Ր Զ

Տպագր. ՀՐԱՆՏ ԽՏՇԵԱՆ

Կ. Պոլիս

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0057369